# اسرارِ خودی

دی شیخ با چراغ همی گشت گرد شهر
کز دام و دد ملولم و انسانم آرزوست

زین همرهان سست عناصر دلم گرفت
شیر خدا و رستم دستانم آرزوست

گفتم که یافت می نشود جسته ایم ما
گفت آنکه یافت می نشود آنم آرزوست

(مولانا جلال الدین رومی)

بسم اللہ الرحمن الرحیم

# اسرارِ خودی

## تمہید



نیست در خشک و ترِ بیشهٔ من کوتاهی
چوبِ هر نخل که منبر نشود دار کنم — نظیری نیشاپوری

راهِ شب چون مهرِ عالمتاب زد — گریهٔ من بر رخِ گل آب زد
اشکِ من از چشمِ نرگس خواب شست — سبزه از هنگامه‌ام بیدار رست

| | |
|---|---|
| باغباں زورِ کلامم آزمود | مصرعے کارید و شمشیرے درود |
| در چمن جز دانۂ اشکم نکشت | تارِ افغانم بپودِ باغ رشت |
| ذرہ‌ام مہرِ منیر آنِ من است | صد سحر اندر گریبانِ من است |
| خاکِ من روشن تر از جامِ جم است | محرم از نازادہاے عالم است |
| فکرم آں آہو سرِ فتراک بست | کو ہنوز از نیستی بیروں نجست |
| سبزہ نارُستیدہ زیبِ گلشنم | گل بشاخ اندر نہاں در دامنم |
| محفلِ رامش گری[1] برہم زدم | زخمہ بر تارِ رگِ عالم زدم |
| بسکہ عودِ فطرتم نادر نواست | ہم نشیں از نغمہ‌ام ناآشناست |
| در جہاں خورشیدِ نو زائیدہ‌ام | رسم و آئینِ فلک نادیدہ‌ام |
| رم ندیدہ انجم از تابم ہنوز | ہست ناآشفتہ سیمابم ہنوز |
| بحر از رقصِ ضیایم بے نصیب | کوہ از رنگِ حنایم بے نصیب |
| خوگرِ من نیست چشمِ ہست و بود | لرزہ بر تن خیزدم از بیمِ نمود |

(۱) رامشگری: نغمہ و سرود

راهم از خاور رسید و شب شکست (۱) شبنم نو بر گلِ عالم نشست

انتظارِ صبح خیزاں می کشم ای خوشا زرتشتیانِ آتشم

نغمہ ام از زخمہ بے پرواستم من نوائے شاعرِ فرداستم

عصرِ من دانندۂ اسرار نیست یوسفِ من بہرِ ایں بازار نیست

ناامید استم زیارانِ قدیم طورِ من سوزد کہ مے آید کلیم

قلزمِ یاراں چو شبنم بے خروش شبنمِ من مثلِ یم طوفاں بدوش

نغمۂ من از جہانِ دیگر است ایں جرس را کاروانِ دیگر است

اے بسا شاعر کہ بعد از مرگ زاد ق چشمِ خود بر بست و چشمِ ما کشاد

رختِ ناز از نیستی بیروں کشید چوں گل از خاکِ مزارِ خود دمید

کارواں ہا گرچہ زیں صحرا گذشت مثلِ گامِ ناقہ کم غوغا گذشت

عاشقم فریاد ایمانِ من است شورِ حشر از پیش خیزانِ من است

نغمہ ام ز اندازۂ تار است بیش من نترسم از شکستِ عودِ خویش

قطره از سیلابِ من بیگانه به     قلزم از آشوبِ او دیوانه به

در نمی گنجد بجُو عمّانِ من     بحرها باید پئے طوفانِ من

غنچه کز بالیدگی گلشن نشد     در خورِ ابرِ بهارِ من نشد

برقها خوابیده در جانِ من است     کوه و صحرا بابِ جولانِ من است

پنجه کن با بحرم ار صحراستی     برقِ من در گیر اگر سیناستی

چشمهٔ حیواں براتم کرده اند     محرمِ رازِ حیاتم کرده اند

ذرّه از سوزِ نوایم زنده گشت     پر کشود و کرمکِ تابنده گشت

هیچکس رازے که من گویم نگفت     همچو فکرِ من درِ معنی نه سفت

سرِّ عیشِ جاوداں خواهی بیا     هم زمیں هم آسماں خواهی بیا

پیرِ گردوں با من ایں اسرار گفت

از ندیماں رازها نتواں نهفت

ساقیا برخیز و مے در جام کن     محو از دل کاوشِ ایّام کن

شعلۂ آبے کہ اصلش زمزم است     گر گدا باشد پرستارش جم است

می کند اندیشہ را ہشیار تر     دیدۂ بیدار را بیدار تر

اعتبارِ کوہ بخشد کاہ را     قوتِ شیراں دہد روباہ را

خاک را اوجِ ثریا میدہد     قطرہ را پہنائے دریا میدہد

خامشی را شورشِ محشر کند     پائے کبک از خونِ باز احمر کند

خیز و در جامم شرابِ ناب ریز     بر شبِ اندیشہ‌ام مہتاب ریز

تا سوئے منزل کشم آوارہ را     ذوقِ بیتابی دہم نظّارہ را

گرم رو از جستجوئے نو شوم     روشناسِ آرزوئے نو شوم

چشمِ اہلِ ذوق را مردم شوم     چوں صدا در گوشِ عالم گم شوم

قیمتِ جنسِ سخن بالا کنم     آبِ چشمِ خویش در کالا کنم

باز بر خوانم ز فیضِ پیرِ روم     دفترِ سربستہ اسرارِ علوم

جانِ او از شعلہ ہا سرمایہ دار     من فروغِ یک نفس مثلِ شرار

شمعِ سوزاں تاخت بر پروانه ام   باده شبخوں ریخت بر پیمانه ام

پیرِ رومی خاک را اکسیر کرد   از غبارم جلوه ها تعمیر کرد

ذره از خاکِ بیاباں رخت بست   تا شعاعِ آفتاب آرد بدست

موجم و در بحرِ او منزل کنم   تا درِ تابندهٔ حاصل کنم

من که مستی ها ز صهبایش کنم

زندگانی از نفس هایش کنم

شب دلِ من مائلِ فریاد بود   خامشی از یاربم آباد بود

شکوه آشوبِ غمِ دوراں بدم   از تهی پیمانگی نالاں بدم

این قدر نظاره ام بیتاب شد   بال و پر بشکست و آخر خواب شد

روئے خود بنمود پیرِ حق سرشت   کو بحرفِ پهلوی قرآں نوشت

گفت اے دیوانهٔ اربابِ عشق   جرعهٔ گیر از شرابِ نابِ عشق

بر جگر هنگامهٔ محشر بزن   شیشه بر سر دیده بر نشتر بزن

خنده را سرمایهٔ صد ناله ساز ‌ ‌ ‌ اشکِ خونیں را جگر پرکاله ساز

تا بکے چوں غنچه می باشی خموش ‌ ‌ ‌ نکهتِ خود را چو گل ارزاں فروش

در گره هنگامه داری چوں سپند ‌ ‌ ‌ محملِ خود بر سرِ آتش ببند

چوں جرس آخر ز هر جزوِ بدن ‌ ‌ ‌ نالهٔ خاموش را بیروں فگن

آتش استی بزمِ عالم برفروز ‌ ‌ ‌ دیگراں را هم ز سوزِ خود بسوز

فاش گو اسرارِ پیرِ مے فروش ‌ ‌ ‌ موجِ مے شو کسوتِ مینا بپوش

سنگ شو آئینهٔ اندیشه را ‌ ‌ ‌ بر سرِ بازار بشکن شیشه را

از نیستاں همچو نے پیغام ده ‌ ‌ ‌ قیس را از قومِ حے پیغام ده (۱)

ناله را اندازِ نو ایجاد کن ‌ ‌ ‌ بزم را از هاے و هو آباد کن

خیز و جانِ نو بده هر زنده را ‌ ‌ ‌ از قمِ خود زنده تر کن زنده را

خیز و پا بر جادهٔ دیگر بنه ‌ ‌ ‌ جوشِ سودائے کهن از سر بنه

آشنائے لذتِ گفتار شو ‌ ‌ ‌ اے درائے کارواں بیدار شو

(۱) قیس یعنی مجنوں کا اصلی نام

زین سخن آتش به پیراهن شدم — مثلِ نے هنگامه آبستن شدم

چوں نوا از تارِ خود برخاستم — جنّتے از بهرِ گوش آراستم

برگرفتم پرده از رازِ خودی

وانمودم سرِّ اعجازِ خودی

بود نقشِ هستیم انگارهٔ (۱) — ناقبولے ناکسے ناکارهٔ

عشق سوهاں زد مرا آدم شدم — عالمِ کیف و کمِ عالم شدم

حرکتِ اعصابِ گردوں دیده ام — در رگِ مه گردشِ خوں دیده ام

بهرِ انساں چشمِ من شبها گریست — تا دریدم پردهٔ اسرارِ زیست

از درونِ کارگاهِ ممکنات — برکشیدم سرِّ تقویمِ حیات

من که ایں شب را چو مه آراستم — گردِ پائے ملّتِ بیضاستم

ملّتے در باغ و راغ آوازه اش — آتشِ دلها سرودِ تازه اش

ذرّه گشت و آفتاب انبار کرد — خرمن از صد رومی و عطّار کرد

آہِ گرمم رخت بر گردوں کشم ‏ گرچہ دودم از تبارِ آتشم

خامہ ام از ہمّتِ فکرِ بلند ‏ رازِ ایں نُہ پردہ در صحرا فگند

قطرہ تا ہمپایۂ دریا شود

ذرّہ از بالیدگی صحرا شود

شاعری زیں مثنوی مقصود نیست ‏ بت پرستی بت گری مقصود نیست

ہندیم از پارسی بیگانہ ام ‏ ماہِ نو باشم تہی پیمانہ ام

حسنِ اندازِ بیاں از من مجو (۱) ‏ خوانسار و صفہاں از من مجو

گرچہ ہندی در عذوبت شکر است (۲) ‏ طرزِ گفتارِ دری شیریں تر است

فکرِ من از جلوہ اش مسحور گشت ‏ خامۂ من شاخِ نخلِ طور گشت

پارسی از رفعتِ اندیشہ ام ‏ درخورد با فطرتِ اندیشہ ام

خردہ[۳] بر مینا مگیر اے ہوشمند ‏ دل بذوقِ خردۂ[۴] مینا بہ بند

(۱) خانسار و صفہان: ایران کے دو مشہور مقامات جہاں کی خاک سے بہت سے ایرانی شعرا مشہور

(۲) عذوبت: شیرینی
(۳) خردہ گرفتن: نکتہ چینی
(۴) خردۂ مینا: شراب کی تلچھٹ

# در بیان[1] اینکه اصلِ نظامِ عالم از خودی است و تسلسلِ حیاتِ تعیّناتِ وجود بر استحکامِ خودی انحصار دارد

| | |
|---|---|
| پیکرِ ہستی ز آثارِ خودی است | ہر چہ می بینی ز اسرارِ خودی است |
| خویشتن را چوں خودی بیدار کرد | آشکارا عالمِ پندار کرد |
| صد جہاں پوشیدہ اندر ذاتِ او | غیرِ او پیداست از اثباتِ او |
| در جہاں تخمِ خصومت کاشت است | خویشتن را غیرِ خود پنداشت است |
| سازد از خود پیکرِ اغیار را | تا فزاید لذّتِ پیکار را |
| میکشد از قوّتِ بازوئے خویش | تا شود آگاہ از نیروئے خویش |
| خود فریبی ہائے او عینِ حیات | ہمچو گل از خوں وضو عینِ حیات |

[1] اس عنوان کے ذیل میں جو اشعار ہیں اُن سے لفظ خودی کے معنوں پر روشنی پڑے گی اس ضمن میں صفحہ نمبر ۲۰ کے اشعار بھی زیرِ نظر رکھیئے۔

بهر یک گل خونِ صد گلشن کند　　از پئے یک نغمه صد شیون کند

یک فلک را صد هلال آورده است　　بهر حرفے صد مقال آورده است

عذرِ این اسراف و این سنگین دلی　　خلق و تکمیلِ جمالِ معنوی

حسنِ شیرین عذرِ دردِ کوهکن　　نافهٔ عذرِ صد آهوئے ختن

سوزِ پیهم قسمتِ پروانه ها　　شمع عذرِ محنتِ پروانه ها

خامهٔ او نقشِ صد امروز بست　　تا بیارد صبحِ فردائے بدست

شعله هائے او صد ابراهیم سوخت　　تا چراغِ یک محمد برفروخت

می شود از بهرِ اغراضِ عمل　　عامل و معمول و اسباب و علل

خیزد انگیزد پرد تابد رمد　　سوزد افروزد کشد میرد دمد

وسعتِ ایام جولانگاهِ او　　آسمان موجے ز گردِ راهِ او

گل بجیب آفاق از گلکاریش　　شب ز خوابش روز از بیداریش

شعلهٔ خود در شرر تقسیم کرد　　جز پرستی عقل را تعلیم کرد

خود شکن گردید و اجزا آفرید　　اندکی آشفت و صحرا آفرید

باز از آشفتگی بیزار شد　　وز بهم پیوستگی کہسار شد

وانمودن خویش را خوئے خودی است　　خفته در هر ذره نیروئے خودی است

## قوتِ خاموش و بیتابِ عمل
## از عمل پابندِ اسبابِ عمل

چوں حیاتِ عالم از زورِ خودی است　　پس بقدرِ استواری زندگی است

قطره چوں حرفِ خودی از بر کند　　هستی بے مایه را گوهر کند

باده از ضعفِ خودی بے پیکر است　　پیکرش منت پذیرِ ساغر است

گرچه پیکر می پذیرد جامِ مے　　گردش از ما وام گیرد جامِ مے

کوه چوں از خود رود صحرا شود　　شکوه سنجِ جوششِ دریا شود

موج تا موج است در آغوشِ بحر　　می کند خود را سوارِ دوشِ بحر

حلقهٔ زد نور تا گردید چشم　　از تلاشِ جلوه ها جنبید چشم

سبزہ چوں تابِ دمید از خویش یافت — ہمتِ او سینۂ گلشن شگافت

شمع ہم خود را بخود زنجیر کرد — خویش را از ذرّہ ہا تعمیر کرد

خود گدازی پیشہ کرد از خود رمید — ہمچو اشک آخر ز چشمِ خود چکید

گر بفطرت پختہ تر بودے نگیں — از جراحت ہا بیاسودے نگیں

می شود سرمایہ دارِ نامِ غیر — دوشِ او مجروحِ بارِ نامِ غیر

چوں زمیں بر ہستیِ خود محکم است — ماہ پابندِ طوافِ پیہم است

ہستیِ مہر از زمیں محکم تر است — پس زمیں مسحورِ چشمِ خاور است

جنبش از مژگاں برد شانِ چنار — مایہ دار از سطوتِ او کوہسار

تار و پودِ کسوتِ او آتش است — اصلِ او یک دانۂ گردن کش است

چوں خودی آرد بہم نیروئے زیست

می گشاید قلزمے از جوئے زیست

# در بیانِ اینکه حیاتِ خودی از تخلیق و تولیدِ مقاصد است

زندگانی را بقا از مدعاست — کاروانش را درا از مدعاست

زندگی در جستجو پوشیده است — اصلِ او در آرزو پوشیده است

آرزو را در دلِ خود زنده دار — تا نگردد مشتِ خاکِ تو مزار

آرزو جانِ جهانِ رنگ و بوست — فطرتِ هر شے امینِ آرزوست

از تمنا رقصِ دل در سینه ها — سینه ها از تابِ او آئینه ها

طاقتِ پرواز بخشد خاک را — خضر باشد موسیٰ ادراک را

دل ز سوزِ آرزو گیرد حیات — غیرِ حق میرد چو او گیرد حیات

چون ز تخلیقِ تمنا باز ماند (۱) — شهپرش بشکست و از پرواز ماند

آرزو هنگامه آرائے خودی — موجِ بیتابے ز دریائے خودی

آرزو صیدِ مقاصد را کمند — دفترِ افعال را شیرازه بند

(۱) تخلیق: پیدا کرنا

زنده را نفیِ تمنا مرده کرد — شعله را نقصانِ سوز افسرده کرد

چیست اصلِ دیدهٔ بیدارِ ما؟ — بست صورت لذتِ دیدارِ ما

کبک پا از شوخیِ رفتار یافت — بلبل از سعیِ نوا منقار یافت

نے برون از نیستان آباد شد — نغمه از زندانِ او آزاد شد

عقلِ ندرت کیش و گردون تاز چیست — هیچ میدانی که این اعجاز چیست

زندگی سرمایه دار از آرزوست — عقل از زائیدگانِ بطنِ اوست

چیست نظمِ قوم و آئین و رسوم — چیست رازِ تازگیهائے علوم

آرزوئے کو بزورِ خود شکست — سر ز دل بیرون زد و صورت ببست

دست و دندان و دماغ و چشم و گوش — فکر و تخییل و شعور و یاد و هوش

زندگی مرکب چو در جنگاه باخت — بهرِ حفظِ خویش این آلات ساخت

آگهی از علم و فن مقصود نیست — غنچه و گل از چمن مقصود نیست

علم از سامانِ حفظِ زندگی است — علم از اسبابِ تقویمِ خودی است

علم و فن از پیش خیزانِ حیات — علم و فن از خانه زادانِ حیات

اے ز رازِ زندگی بیگانه خیز — از شرابِ مقصدے مستانه خیز

مقصدے مثلِ سحر تابندۂ — ماسوا را آتشِ سوزندۂ

مقصدے از آسماں بالاترے — دلربائے دلستانے دلبرے

باطلِ دیرینه را غارتگرے — فتنه در جیبے سراپا محشرے

ما ز تخلیقِ مقاصد زنده ایم
از شعاعِ آرزو تابنده ایم

## در بیان اینکه خودی از عشق و محبت استحکام می پذیرد

نقطۂ نورے که نامِ او خودی است — زیرِ خاکِ ما شرارِ زندگی است

از محبت می شود پاینده تر — زنده تر سوزنده تر تابنده تر

از محبت اشتعالِ جوہرش     ارتقاے(۱) ممکناتِ مضمرش

فطرتِ او آتش اندوزد ز عشق     عالم افروزی بیاموزد ز عشق

عشق را از تیغ و خنجر باک نیست     اصلِ عشق از آب و باد و خاک نیست

در جہاں ہم صلح و ہم پیکار عشق     آبِ حیواں تیغ جوہر دارِ عشق

از نگاہِ عشق خارا شق بود     عشقِ حق آخر سراپا حق بود

عاشقی آموز و محبوبے طلب     چشمِ نوحے قلبِ ایّوبے طلب

کیمیا پیدا کن از مشتِ گلے     بوسہ زن بر آستانِ کاملے

شمعِ خود را ہمچو رومی بر فروز     روم را در آتشِ تبریز سوز

ہست معشوقے نہاں اندر دلت     چشم اگر داری بیا بنمائمت

عاشقانِ او ز خوباں خوب تر     خوشتر و زیباتر و محبوب تر

دل ز عشقِ او توانا می شود     خاک ہمدوشِ ثریّا می شود

خاکِ نجد از فیضِ او چالاک شد     آمد اندر وجد و بر افلاک شد

(۱) ارتقاء: نشوونما

در دلِ مسلم مقامِ مصطفےٰ است — آبروئے ما ز نامِ مصطفےٰ است

طور موجے از غبارِ خانہ اش — کعبہ را بیت الحرم کاشانہ اش

کمتر از آنے ز اوقاتش ابد — کاسبِ افزایش از ذاتش ابد

بوریا ممنونِ خوابِ راحتش — تاجِ کسریٰ زیرِ پائے امتش

در شبستانِ حرا خلوت گزید — قوم و آئین و حکومت آفرید

ماند شبہا چشمِ او محرومِ نوم — تا بہ تختِ خسروی خوابید قوم

وقتِ ہیجا تیغِ او آہن گداز — دیدۂ او اشکبار اندر نماز

در دعائے نصرت آمیں تیغِ او — قاطعِ نسلِ سلاطیں تیغِ او

در جہاں آئینِ نو آغاز کرد — مسندِ اقوامِ پیشیں در نورد

از کلیدِ دیں درِ دنیا گشاد — ہمچو او بطنِ امِ گیتی نزاد

در نگاہِ او یکے بالا و پست — با غلامِ خویش بر یک خواں نشست

در مصافے[1] پیشِ آں گردوں سریر — دخترِ سردارِ طے[2] آمد اسیر

(۱) مصاف: جنگ۔ (۲) سردارِ طے: عرب کے قبیلۂ بنی طے کا سردار حاتم جو اپنی فیاضی کیلئے مشہور تھا

پائے در زنجیر و هم بے پرده بود / گردن از شرم و حیا خم کرده بود

دخترک را چوں نبیؐ بے پرده دید / چادرِ خود پیشِ روئے او کشید

ما ازاں خاتونِ طے عریاں تریم / پیشِ اقوامِ جہاں بے چادریم

روزِ محشر اعتبارِ ماست او / در جہاں ہم پردہ دارِ ماست او

لطف و قہرِ او سراپا رحمتے / آں بیاراں ایں باعدا رحمتے

آں کہ بر اعدا درِ رحمت کشاد / مکہ را پیغامِ لاتثریب (۱) داد

ما کہ از قیدِ وطن بیگانہ ایم / چوں نگہ نورِ دو چشمیم و یکیم

از حجاز و چین و ایرانیم ما / شبنمِ یک صبحِ خندانیم ما

مستِ چشمِ ساقیِ بطحاستیم / در جہاں مثلِ مے و میناستیم

امتیازاتِ نسب را پاک سوخت / آتشِ او ایں خس و خاشاک سوخت

(۱) لَا تَثْرِیْبَ عَلَیْکُمُ الخ (یعنے تمہارے لئے کوئی تعزیر نہیں) اگرچہ کفارِ عرب نے نبی کریمؐ کو بہت ایذا دی تھی مگر فتح مکہ کے بعد جبکہ فاتح کو انتقام کا حق اور قوت حاصل تھی حضور علیہ السلام نے لاتثریب علیکم فرما کر سب کو معاف فرمایا۔ شعر بالا میں اسی آیۂ شریفہ کی طرف تلمیح ہے۔

چون گلِ صد برگ ما را بو یکیست — اوست جانِ این نظام و او یکیست

سرِّ مکنونِ دلِ او ما بُدیم — نعرهٔ بے باکانه زد افشا شُدیم

شورِ عشقش در نئے خاموشِ من — می تپد صد نغمه در آغوشِ من

من چه گویم از تولّایش که چیست — خشک چوبے در فراقِ او گریست

هستیِ مسلم تجلّی گاهِ او — طورها بالد ز گردِ راهِ او

پیکرم را آفرید آئینه اش — صبحِ من از آفتابِ سینه اش

در تپیدِ دمبدم آرامِ من — گرم تر از صبحِ محشر شامِ من

ابرِ آذار است و من بستانِ او — تاکِ من نمناک از بارانِ او

چشم در کشتِ محبت کاشتم — از تماشا حاصلے برداشتم

خاکِ یثرب از دو عالم خوشتر است — اے خنک شهرے که آنجا دلبر است

کشتهٔ اندازِ ملّا جامیم — نظم و نثرِ او علاجِ خامیم

شعرِ لبریزِ معانی گفته است — در ثنائے خواجه گوهر سفته است

(۱) ابرِ آذار: موسمِ بہار کا بادل

"نسخۂ کونین را دیباجہ اوست

جملہ عالم بندگان و خواجہ اوست"

کیفیت ہا خیزد از صہبائے عشق | ہست ہم تقلید از اسمائے عشق
کاملِ بسطام در تقلید فرد | (۱) اجتناب از خوردنِ خربوزہ کرد
عاشقی؟ محکم شو از تقلیدِ یار | تا کمندِ تو شود یزداں شکار
اندکے اندر حرائے دل نشیں | ترکِ خود کن سوئے حق ہجرت گزیں
محکم از حق شو سوئے خود گام زن! | لات و عزّائے ہوس را سر شکن!
لشکرے پیدا کن از سلطانِ عشق (۲) | جلوہ گر شو بر سرِ فارانِ عشق

تا خدائے کعبہ بنوازد ترا

شرحِ اِنّی جَاعِلٌ سازد ترا

---

(۱) حضرت بایزید بسطامیؒ نے خربوزہ کھانے سے محض اس بنا پر اجتناب کیا تھا کہ انہیں معلوم نہ تھا کہ نبی کریمؐ نے یہ پھل کس طرح کھایا ہے۔ اسی کامل تقلید کا نام عشق ہے۔

(۲) سلطان: غلبہ: قوت۔ (۳) اِنّی جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَۃ (آیہ شریفہ)

# دربیان اینکہ خودی از سوال ضعیف میگردد

اے فراہم کردہ از شیراں خراج | گشتہ روبہ مزاج از احتیاج

خستگی ہائے تو از ناداری است | اصل دردِ تو ہمیں بیماری است

می رباید رفعت از فکرِ بلند | می کشد شمعِ خیالِ ارجمند

از خُمِ ہستی مے گلفام گیر! | نقدِ خود از کیسۂ ایّام گیر!

خود فرود آ از شتر مثلِ عمرؓ (۱) | اَلحَذَر از منتِ غیر اَلحَذَر

تا بکے دریوزۂ منصب کنی | صورتِ طفلاں ز نے مرکب کنی

فطرتے کو بر فلک بندد نظر | پست می گردد ز احسانِ دگر

از سوال افلاس گردد خوار تر | از گدائی گدیہ گر نادار تر

از سوال آشفتہ اجزائے خودی | بے تجلی نخلِ سینائے خودی

(۱) جب بحالتِ سواری اشتر جنابِ فاروقؓ کا تازیانہ ہاتھ سے گر گیا تو اسے زمین پر سے اٹھانے کیلئے آپ خود اونٹ سے اترے اور اس معمولی کام کیلئے بھی کسی کا احسان گوارا نہ فرمایا۔ اس شعر میں اسی واقعہ کیطرف اشارہ ہے

مشتِ خاکِ خویش را از ہم مپاش — مثلِ مہ رزقِ خود از پہلو تراش

گرچہ باشی تنگ روز و تنگ بخت — در رہِ سیلِ بلا افگندہ رخت

رزقِ خویش از نعمتِ دیگر مجو — موجِ آب از چشمۂ خاور مجو (ق)

تا نباشی پیشِ پیغمبر خجل — روزِ فردائے کہ باشد جاں گسل

ماہ را روزی رسد از خوانِ مہر — داغ بر دل دارد از احسانِ مہر

ہمت از حق خواہ و با گردوں ستیز — آبروئے ملتِ بیضا مریز

آنکہ خاشاکِ بتاں از کعبہ رُفت — مردِ کاسب را حبیب اللہ گفت

وائے بر منت پذیرِ خوانِ غیر — گردنش خم گشتۂ احسانِ غیر

خویش را از برقِ لطفِ غیر سوخت (۱) — با پشیزے مایۂ غیرت فروخت

اے خنک آں تشنہ کاندر آفتاب — می نخواہد از خضر یک جامِ آب

تر جبیں از خجلتِ سائل نشد — شکلِ آدم ماند و مشتِ گل نشد

(۱) الکاسب حبیب اللہ (حدیث) ۱۲ — (۲) پشیز: کوڑی ۱۲

زیرِ گردوں آں جوانِ ارجمند | می رود مثلِ صنوبر سربلند
در تہی دستی شود خوددارتر | بختِ او خوابیده و بیدارتر
قلزم ز نبیلِ سیلِ آتش است | گر ز دستِ خود رسد شبنم خوش است

چوں حباب از غیرتِ مردانه باش
هم به بحر اندر نگوں پیمانه باش

~~~~~~~~~~~~~~

## در بیان اینکه چوں خودی از عشق و محبت محکم میگردد قوائے ظاهره و مخفیهٔ نظامِ عالم را مسخر می سازد

از محبت چوں خودی محکم شود | قوتش فرمانده عالم شود
پیرِ گردوں کز کواکب نقش بست | غنچه ها از شاخسارِ او شکست
~~~~~~~~~~~~~~

پنجۂ او پنجۂ حق می شود (۱) ماہ از انگشتِ او شق می شود

در خصوماتِ جہاں گردد حکم (۲) تابعِ فرمانِ او دارا و جم

با تو می گویم حدیثِ بوعلیؒ در سوادِ ہند نامِ او جلی

آں نوا پیرائے گلزارِ کہن (۳) گفت با ما از گلِ رعنا سخن

خطۂ ایں جنتِ آتش نژاد از ہوائے دامنش مینو سواد

کوچک ابدالش سوئے بازار رفت (۴) از شرابِ بوعلیؒ سرشار رفت

عاملِ آں شہر می آمد سوار (۵) ہم رکابِ او غلام و چوبدار

پیشرو زد بانگ اے ناہوشمند بر جلو دارانِ عامل رہ مبند

رفت آں درویش سر افگندہ پیش غوطہ زن اندر یمِ افکارِ خویش

چوبدار از جامِ استکبار مست بر سرِ درویش چوبِ خود شکست

---

(۱) تلمیح ہے معجزہ شق القمر کی طرف ۱۲ - (۲) حکم بمنصف ۱۲

(۳) تلمیح ہے حضرت بوعلی قلندرؒ کے اس شعر کی طرف "مرحبا اے بلبلِ باغِ کہن - از گلِ رعنا بگو با ما سخن" ۱۲

(۴) کوچک ابدال اصطلاحِ فقرا میں مرید پیش دست کو کہتے ہیں ۱۲ - (۵) عامل - گورنر - حاکم ۱۲

از رہِ عامل فقیر آزردہ رفت　　دلگران و ناخوش و افسردہ رفت

در حضورِ بوعلی فریاد کرد　　اشک از زندانِ چشم آزاد کرد

صورتِ برقے کہ بر کہسار ریخت　　شیخ سیلِ آتش از گفتار ریخت

از رگِ جاں آتشِ دیگر کشود　　با دبیرِ خویش ارشادے نمود

خامہ را برگیر و فرمانے نویس!　　از فقیرے سوئے سلطانے نویس!

بندہ ام را عاملت بر سر زدہ است　　بر متاعِ جانِ خود اخگر زدہ است

باز گیر ایں عاملِ بدگوہرے　　ورنہ بخشم ملکِ تو با دیگرے

نامۂ آں بندۂ حق دستگاہ　　لرزہ ہا انداخت در اندامِ شاہ

پیکرش سرمایۂ آلام گشت　　زرد مثلِ آفتابِ شام گشت

بہرِ عامل حلقۂ زنجیر جست　　از قلندر عفوِ ایں تقصیر جست

خسروِ شیریں زباں رنگیں بیاں　　نغمہ ہائش از ضمیرِ کن فکاں

فطرتش روشن مثالِ ماہتاب　　گشت از بہرِ سفارت انتخاب

چنگ را پیشِ قلندر چوں نواخت　　از نوائے شیشۂ جانش گداخت
شوکتے کو پختہ چوں کہسار بود　　قیمتِ یک نغمۂ گفتار بود

نیشتر بر قلبِ درویشاں مزن
خویش را در آتشِ سوزاں مزن

## حکایت دریں معنی کہ مسئلۂ نفی خودی از مخترعات اقوامِ مغلوبہ بنی نوعِ انسان است کہ بایں طریق مخفی اخلاق اقوامِ غالبہ را ضعیف می سازند

آں شنیدستی کہ در عہدِ قدیم　　گوسفنداں در علف زارے[1] مقیم

(۱) علف زار: چراگاہ ۱۲

از وفورِ کاہ نسل افزا شدند / فارغ از اندیشۂ اعدا شدند

آخر از ناسازیِ تقدیرِ میش / گشت از تیرِ بلائے سینہ ریش

شیرہا از بیشہ سر بیروں زدند / بر علف زارِ بزاں شبخوں زدند

جذبۂ استیلا شعارِ قوت است / فتح رازِ آشکارِ قوت است

شیرِ نر کوسِ شہنشاہی نواخت / میش را از حریت محروم ساخت

بسکہ از شیراں نیابد جز شکار / سرخ شد از خونِ میش آں مرغزار

گوسفندے زیرکے فہمیدۂ / کہنہ سالے گرگِ باراں دیدۂ

تنگدل از روزگارِ قومِ خویش / از ستمہائے ہژبراں سینہ ریش

شکوہ ہا از گردشِ تقدیر کرد / کارِ خود را محکم از تدبیر کرد

بہرِ حفظِ خویش مردِ ناتواں / حیلہ ہا جوید ز عقلِ کارداں

در غلامی از پئے دفعِ ضرر / قوتِ تدبیر گردد تیز تر

پختہ چوں گردد جنونِ انتقام / فتنہ اندیشی کند عقلِ غلام

گفت با خود عقدۂ ما مشکل است | قلزمِ غمہائے ما بے ساحل است

میش نتواند بزور از شیر رست | سیم ساعد ما و او پولاد دست

نیست ممکن کز کمالِ وعظ و پند | خوئے گرگی آفریند گوسفند

شیر نر را میش کردن ممکن است | غافلش از خویش کردن ممکن است

صاحبِ آوازۂ الہام گشت | واعظِ شیرانِ خون آشام گشت

نعرہ زد اے قومِ کذّابٌ اَشِر (۱) | بے خبر از یومِ نحسٍ مستمر

مایہ دار از قوتِ روحانیم | بہرِ شیراں مرسلِ یزدانیم

دیدۂ بے نور را نور آمدم | (۲) صاحبِ دستور و مامور آمدم

توبہ از اعمالِ نامحمود کن | اے زیاں اندیش فکرِ سود کن

ہر کہ باشد تند و زور آور شقی ست | زندگی مستحکم از نفیِ خودی ست

روحِ نیکاں از علف یابد غذا (۳) | تارک اللحم است مقبولِ خدا

---

(۱) کذّاب اشر و نحس مستمر قرآنی الفاظ ہیں۔ ۱۲ - (۲) دستور: شریعت ۱۲ (۳) تارک اللحم: گوشت کا تارک ۱۲

تیزیٔ دنداں ترا رسوا کند (۱) دیدۂ ادراک را اعمیٰ کند

جنت از بهرِ ضعیفان است و بس (۲) قوت از اسبابِ خسران است و بس

جستجوے عظمت و سطوت شر است — تنگدستی از امارت خوشتر است

برقِ سوزاں در کمینِ دانه نیست — دانه گر خرمن شود فرزانه نیست

ذره شو صحرا مشو گر عاقلی — تا ز نورِ آفتابے برخوری

اے که می نازی بذبحِ گوسفند — ذبح کن خود را که باشی ارجمند

زندگی را می کند ناپایدار — جبر و قهر و انتقام و اقتدار

سبزه پامال است و روید بار بار — خوابِ مرگ از دیده شوید بار بار

غافل از خود شو اگر فرزانهٔ — گر ز خود غافل نهٔ دیوانهٔ

چشم بند و گوش بند و لب ببند — تا رسد فکرِ تو بر چرخِ بلند

ایں علف زارِ جهاں هیچ است هیچ — تو بریں موهوم اے ناداں مپیچ

---

(۱) اعمیٰ: اندھا، نابینا ۱۲ (۲) خسران: گھاٹا، خساره ۱۲

خیلِ شیر از سخت کوشی خسته بود ‏ ‏ ‏ دل بذوقِ تن پرستی بسته بود

آمدش ایں پندِ خواب آور پسند ‏ ‏ ‏ خورد از خامی فسونِ گوسفند

آنکہ کردے گوسفنداں را شکار ‏ ‏ ‏ کرد دینِ گوسفندی اختیار

با پلنگاں سازگار آمد علف ‏ ‏ ‏ گشت آخر گوہرِ شیری خزف

از علف آں تیزیِ دنداں نماند ‏ ‏ ‏ ہیبتِ چشمِ شرر افشاں نماند

دل بتدریج از میانِ سینہ رفت ‏ ‏ ‏ جوہرِ آئینہ از آئینہ رفت

آں جنونِ کوششِ کامل نماند ‏ ‏ ‏ آں تقاضائے عمل در دل نماند

اقتدار و عزم و استقلال رفت ‏ ‏ ‏ اعتبار و عزت و اقبال رفت

پنجہ ہائے آہنیں بے زور شد ‏ ‏ ‏ مردہ شد دلہا و تنہا گور شد

زورِ تن کاہید و خوفِ جاں فزود ‏ ‏ ‏ خوفِ جاں سرمایۂ ہمت ربود

صد مرض پیدا شد از بے ہمتی ‏ ‏ ‏ کوتہ دستی بیدلی دوں فطرتی

شیرِ بیدار از فسونِ میش خفت ‏ ‏ ‏ (۱) انحطاطِ خویش را تہذیب گفت

(۱) انحطاط: روحانی اور جسمانی تنزل ۱۲ -

## در معنی اینکه افلاطونِ یونانی که تصوّف و ادبیاتِ اقوامِ اسلامیّه از افکار او اثرِ عظیم پذیرفته بر مسلکِ گوسفندی رفته است و از تخیلاتِ او احتراز واجب است

راهبِ دیرینہ افلاطونِ حکیم | از گروہِ گوسفندانِ قدیم
رخشِ او در ظلمتِ معقول گم (۱) | در کہستانِ وجود افگندہ سُم
آنچنان افسونِ نامحسوس خورد | اعتبار از دست و چشم و گوش بُرد
گفت سرِّ زندگی در مردن است | شمع را صد جلوہ از افسردن است
بر تخیلهائے ما فرماں رواست | جامِ او خواب آور و گیتی رُباست

(۱) رخش: گھوڑا۔ ظلمتِ معقول: فلسفے کی تاریکی ۱۲۔

گوسفندے در لباس آدم است | حکم او بر جان صوفی محکم است

عقل خود را بر سر گردوں رساند | عالم اسباب را افسانہ خواند

کار او تحلیل اجزائے حیات | قطع شاخ سرو رعنائے حیات

فکر افلاطوں زیاں را سود گفت | حکمت او بود را نابود گفت

فطرتش خوابید و خوابے آفرید | چشم ہوش او سرابے آفرید

بسکہ از ذوق عمل محروم بود | جان او وارفتۂ معدوم بود

منکر ہنگامۂ موجود گشت | (۱) خالق اعیان نامشہود گشت

زندہ جاں را عالم امکاں خوش است | مردہ دل را عالم اعیاں خوش است

آہوش بے بہرہ از لطف خرام | لذت رفتار بر کبکش حرام

(۱) اس شعر میں افلاطون کے مشہور مسئلۂ اعیان کی طرف اشارہ ہے۔ جس پر ارسطو نے نہایت عمدہ تنقید کی ہے۔ افسوس ہے کہ اس مسئلے کی توضیح اس جگہ ناممکن ہے۔ فارابی نے الجمع بین الرائین میں ارسطو اور افلاطون کو ہم خیال ثابت کرنے کی کوشش کی ہے جو میرے نزدیک ناکام رہی ہے۔ ملا ہادی سبزواری نے جو حال کے ایرانی حکما میں سے ہیں اپنی کتاب اسرار الحکم میں زیادہ تر افلاطون کا تتبع کیا ہے۔ عربی و فارسی جاننے والے ناظرین ان کتب کی طرف توجہ کریں۔ انگریزی دانوں کو فلسفۂ مغرب کی کسی انگریزی تاریخ سے ان مسائل کی حقیقت مختصر طور پر معلوم ہو جائے گی۔

شبنمش از طاقتِ رم بے نصیب — طائرش را سینہ از دم بے نصیب

ذوقِ روئیدن ندارد دانہ اش — از طپیدن بے خبر پروانہ اش

راهبِ ما چارہ غیر از رم نداشت — طاقتِ غوغاے این عالم نداشت

دل بسوزِ شعلۂ افسردہ بست — نقشِ آں دنیاے افیوں خوردہ بست

از نشیمن سوئے گردوں پر کشود — باز سوئے آشیاں نامد فرود

در خمِ گردوں خیالِ او گم است — من ندانم دُرد یا خشتِ خم است

قومہا از سکرِ او مسموم گشت
خفت و از ذوقِ عمل محروم گشت

# در حقیقتِ شعر و اصلاحِ ادبیاتِ اسلامیہ

گرم خون انساں ز داغِ آرزو
آتش ایں خاک از چراغِ آرزو

از تمنا مے بجام آمد حیات
گرم خیز و تیز گام آمد حیات

زندگی مضمونِ تسخیر است و بس
آرزو افسونِ تسخیر است و بس

زندگی صید افگن و دامِ آرزو
حسن را از عشق پیغامِ آرزو

از چہ رو خیزد تمنا دمبدم؟
ایں نواے زندگی را زیر و بم

ہر چہ باشد خوب و زیبا و جمیل
در بیابانِ طلب ما را دلیل

نقشِ او محکم نشیند در دلت
آرزو ہا آفریند در دلت

حسن خلاقِ بہارِ آرزوست
جلوہ اش پروردگارِ آرزوست

سینۂ شاعر تجلی زارِ حسن
خیزد از سیناے او انوارِ حسن

از نگاہش خوب گردد خوب تر
فطرت از افسونِ او محبوب تر

| | |
|---|---|
| از دمش بلبل نوا آموخته است | غازه اش رخسار گل افروخته است |
| سوز او اندر دل پروانه ها | عشق را رنگین ازو افسانه ها |
| بحر و بر پوشیده در آب و گلش | صد جهان تازه مضمر در دلش |
| در دماغش نادمیده لاله ها | ناشنیده نغمه ها هم ناله ها |
| فکر او با ماه و انجم همنشین | زشت را ناآشنا خوب آفرین |
| خضر و در ظلمات او آب حیات | زنده تر از آب چشمش کائنات |
| ما گران سیریم و خام و ساده ایم | در ره منزل ز پا افتاده ایم |
| عندلیب او نوا پرداخته است | حیله از بهر ما انداخته است |
| تا کشد ما را بفردوس حیات | حلقهٔ کامل شود قوس حیات |
| کاروانها از درایش گام زن | در پی آواز نایش گام زن |
| چون نسیمش در ریاض ما وزد | نرمک اندر لاله و گل می خزد |
| از فریب او خود افزا زندگی | (۱) خود حساب و ناشکیبا زندگی |

(۱) خود حساب: محاسبۂ نفس کرنے والا ۔ ۱۲

اہلِ عالم را صلا بر خواں کنند
آتشِ خود را چو باد ارزاں کنند

وائے قومے کز اجل گیرد برات (۱) شاعرش وا بوسد از ذوقِ حیات
خوش نماید زشت را آئینہ اش در جگر صد نشتر از نوشینہ اش
بوسۂ او تازگی از گل برد ذوقِ پرواز از دلِ بلبل برد
سست اعصابِ تو از افیونِ او زندگانی قیمتِ مضمونِ او
می رباید ذوقِ رعنائی ز سرو جرۂ شاہیں از دمِ سردش تذرو
ماہی و از سینہ تا سر آدم است (۲) چوں بناتِ آشیاں اندر یم است
از نوا بر ناخدا افسوں زند کشتیش در قعرِ دریا افگند
نغمہ ہایش از دلت دزدد ثبات مرگ را از سحرِ او دانی حیات

(۱) وابوسیدن: روگردانی کرنا۔ ۱۲۔ (۲) بناتِ آشیاں در یم: سمندر کی تیں پریاں جن کو عربی میں بنات البحر اور انگریزی میں سائرنز کہتے ہیں۔ ملاحوں کے توہمات کے رو سے اُن کا آدھا جسم مچھلی کا ہے اور آدھا انسان کا۔ اور جہازران اُنکی خوش آوازی سے بے راہ ہو کر غرق ہوتے ہیں۔ ۱۲

دایهٔ هستی ز جانِ تو برد (۱) — لعلِ عنابی ز کانِ تو برد

چون زیان پیرایه بندد سود را — می کند مذموم هر محمود را

در یمِ اندیشه اندازد ترا — از عمل بیگانه می سازد ترا

خستهٔ ما از کلامش خسته تر — انجمن از دورِ جامش خسته تر

جوے برقے نیست در نیسانِ او — یک سرابِ رنگ و بو بستانِ او

حسنِ او را با صداقت کار نیست (۲) — در بساطش جز گهرِ تف‌دار نیست

خواب را خوشتر ز بیداری شمرد — آتشِ ما از نفسهایش فسرد

قلبِ مسموم از سرودِ بلبلش — خفته مارے زیرِ انبارِ گلش

از خُمِ مینا و جامش الحذر

از مئے آئینه فامش الحذر

اے ز پا افتادهٔ صهبائے او — صبحِ تو از مشرقِ مینائے او

---

(۱) دایه: خواهش آرزو ۱۲ — (۲) تف دار: عیب‌دار ۱۲

ای دلت از نغمه هایش سرد جوش — زهرِ قاتل خوردهٔ از راهِ گوش

ای دلیلِ انحطاط اندازِ تو — از نوا افتاده تارِ سازِ تو

آن چنان زار از تن آسانی شدی — در جهان ننگِ مسلمانی شدی

از رگِ گل می توان بستن ترا — از نسیمی می توان خستن ترا

عشق رسوا گشته از فریادِ تو — زشت رو تمثالش از بهزادِ تو

زرد از آزارِ تو رخسارِ او — سستیٔ تو برده سوز از نارِ او

خسته جان از خسته جانیهائے تو — ناتوان از ناتوانیهائے تو

گریهٔ طفلانه در پیمانه اش — کلفتِ آہے متاعِ خانه اش

سرخوش از دریوزهٔ میخانه ها — جلوه دزدِ روزنِ کاشانه ها

ناخوشے افسردهٔ آزردهٔ — از لگدکوبِ نگهبان مردهٔ

از غمان مانندِ نے کاهیدهٔ — در فلک صد شکوه بر لب چیدهٔ

لابه و کین جوهرِ آئینه اش — ناتوانی همدمِ دیرینه اش

پست بخت و زیر دست و دون نهاد ‏ ناسزا و ناامید و نامراد

شیونش از جانِ تو سرمایہ برد ‏ لطفِ خواب از دیدۂ ہمسایہ برد

وائے بر عشقے کہ نارِ او فسرد

در حرم زائید و در بتخانہ مُرد

اے میانِ کیسہ ات نقدِ سخن ‏ بر عیارِ زندگی او را بزن

فکرِ روشن بین عمل را رہبر است ‏ چوں درخشِ برق پیش از تندر است

فکرِ صالح در ادب می بایدت ‏ رجعتے سوئے عرب می بایدت

دل بہ سلمائے عرب باید سپرد (۱) ‏ تا دمد صبحِ حجاز از شامِ کُرد

از چمن زارِ عجم گل چیدۂ ‏ نو بہارِ ہند و ایراں دیدۂ

اندکے از گرمیٔ صحرا بخور ‏ بادۂ دیرینہ از خرما بخور

سر یکے اندر برِ گرمش بدہ ‏ تن دمے با صرصرِ گرمش بدہ

---

(۱) سلمےٰ ادبیاتِ عرب میں معشوقہ کا نام ہے۔ دوسرے مصرع میں شیخ حسام الحق ضیاء الدینؒ کے مقولہ اَمسَیتُ کُردِیّاً ۔ اَصبَحتُ عَرَبِیّاً کیطرف اشارہ ہے ؎

مدّتے غلطیدۂ اندر حریر (۱) خو بہ کرپاس درشتے ہم بگیر

قرنہا بر لالہ پا کوبیدۂ عارض از شبنم چو گل شوئیدۂ

خویش را بر ریگِ سوزاں ہم بزن غوطہ اندر چشمۂ زمزم بزن

مثلِ بلبل ذوقِ شیون تا کجا در چمن زاراں نشیمن تا کجا

اے ہما از یمنِ دامت ارجمند آشیانے ساز بر کوہِ بلند

آشیانے برق و تندر در برے (۲) از کنامِ جرّہ بازاں برترے

تا شوی در خوردِ پیکارِ حیات

جسم و جانت سوز د از نارِ حیات

---

(۱) ایک قسم کا سخت کپڑا ۔۱۲۔ (۲) کنام: باز کے رہنے کی جگہ ۔

# در بیان این که تربیت خودی را سه مراحل است

# مرحلۂ اوّل را اطاعت و مرحلۂ دوم را ضبطِ نفس و مرحلۂ سوم را نیابتِ الٰهی نامیده اند

---

## مرحلۂ اوّل اطاعت

خدمت و محنت شعارِ اشتر است ‌ ‌ ‌ ‌ صبر و استقلال کارِ اشتر است

گام او در راه کم غوغاستے (۱) ‌ ‌ ‌ ‌ کاروان را زورقِ صحراستے

---

(۱) زورق کشتی ۔

نقش پایش قسمت هر بیشهٔ — کم خور و کم خواب و محنت پیشهٔ

مست زیر بار محمل می‌رود — پای کوبان سوی منزل می‌رود

سرخوش از کیفیت رفتار خویش — در سفر صابر تر از اسوار خویش

تو هم از بار فرائض سر متاب (۱) — برخوری از عنده حسن المآب

در اطاعت کوش اے غفلت شعار (۲) — می شود از جبر پیدا اختیار

ناکس از فرمان پذیری کس شود (۳) — آتش ار باشد ز طغیان خس شود

هر که تسخیر مه و پروین کند — خویش را زنجیری آئین کند

باد را زندان گل خوشبو کند — قید بو را نافهٔ آهو کند

می زند اختر سوی منزل قدم — پیش آئینے سر تسلیم خم

سبزه بر دین نمو روئیده است — پائمال از ترک آں گردیده است

(۱) تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف ۱۲ - (۲) اس شعر میں الٰہیات اسلامیہ کے مشہور مسئلہ جبر و اختیار کی طرف اشارہ ہے مقصود یہ ہے کہ اعلےٰ اور سچی حریت اطاعت یعنے پابندیٔ فرائض سے پیدا ہوتی ہے - ۱۲ (۳) طغیان: سرکشی - حد سے گذر جانا - ۱۲

لالہ پیہم سوختن قانونِ او — بر جہد اندر رگِ او خونِ او

قطرہا دریاست از آئینِ وصل — ذرہ ہا صحراست از آئینِ وصل

باطنِ ہر شے ز آئینے قوی — تو چرا غافل ز این ساماں روی

باز اے آزادِ دستورِ قدیم — زینتِ پا کن ہماں زنجیرِ سیم

شکوہ سنجِ سختیِ آئیں مشو

از حدودِ مصطفیٰ بیروں مرو

## مرحلۂ دوم ضبطِ نفس

نفسِ تو مثلِ شتر خود پرور است — خود پرست و خود سوار و خود سر است

مرد شو آور زمامِ او بکف — تا شوی گوہر اگر باشی خزف

ہر کہ بر خود نیست فرمانش رواں — می شود فرماں پذیر از دیگراں

طرحِ تعمیرِ تو از گل ریختند — با محبت خوف را آمیختند

خوفِ دنیا خوفِ عقبیٰ خوفِ جاں — خوفِ آلامِ زمین و آسماں

حُبِّ مال و دولت و حُبِّ وطن — حُبِّ خویش و اقربا و حُبِّ زن

امتزاجِ ما و طیں تن پرور است — کشتۂ فحشا ہلاکِ منکر است

تا عصائے لا الٰہ داری بدست — ہر طلسمِ خوف را خواہی شکست

ہر کہ حق باشد چو جاں اندر تنش — خم نگردد پیشِ باطل گردنش

خوف را در سینۂ او راہ نیست — خاطرش مرعوبِ غیر اللہ نیست

ہر کہ در اقلیمِ لا آباد شد — فارغ از بندِ زن و اولاد شد

می کند از ماسوا قطعِ نظر (۱) — می نہد ساطور بر حلقِ پسر

با یکی مثلِ ہجومِ لشکر است — جاں بچشمِ او ز باد ارزاں تر است

لا الٰہ باشد صدف گوہر نماز — قلبِ مسلم را حجِ اصغر نماز

در کفِ مسلم مثالِ خنجر است (۲) — قاتلِ فحشا و بغی و منکر است

---

(۱) ساطور: چھری حضرت ابراہیم علیہ الصلوٰۃ کی قربانی کی طرف اشارہ ہے۔ ۱۲

(۲) اِنَّ الصَّلوٰۃَ تَنْھیٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ الخ (آیۂ شریفہ)۔

روزه بر جوع و عطش شبخون زند (۱) خیبر تن پروری را بشکند

مومنان را فطرت افروز است حج — هجرت آموز و وطن سوز است حج

طاعتی سرمایهٔ جمعیتی — ربط اوراق کتاب ملتی

حب دولت را فنا سازد زکوٰة — هم مساوات آشنا سازد زکوٰة

دل ز حتیٰ تنفقوا محکم کند (۲) زر فزاید الفت زر کم کند

این همه اسباب استحکام تست — پخته محکم اگر اسلام تست

اهل قوت شو ز ورد یا قوی
تا سوار اشتر خاکی شوی

## مرحلهٔ سوم نیابت الٰہی

گر شتربانی جهانبانی کنی — زیب سر تاج سلیمانی کنی

---

(۱) جوع و عطش: بھوک اور پیاس۔ ۱۲۔ (۲) لن تنالوا البر حتیٰ تنفقوا (آیہ شریفہ)

تا جہاں باشد جہاں آرا شوی (۱) تاجدارِ ملکِ لایبلیٰ شوی

نائبِ حق در جہاں بودن خوش است | بر عناصر حکمراں بودن خوش است

نائبِ حق ہمچو جانِ عالم است | ہستیِ او ظلِ اسمِ اعظم است

از رموزِ جزو و کل آگہ بود | در جہاں قائم بامر اللہ بود

خیمہ چوں در وسعتِ عالم زند | ایں بساطِ کہنہ را برہم زند

فطرتش معمور و می خواہد نمود | عالمے دیگر بیارد در وجود

صد جہاں مثلِ جہانِ جزو و کل | روید از کشتِ خیالِ او چو گل

پختہ سازد فطرتِ ہر خام را | از حرم بیروں کند اصنام را

نغمہ زا تارِ دل از مضرابِ او | بہرِ حق بیداریِ او خوابِ او

شیب را (۲) آموزد آہنگِ شباب | می دہد ہر چیز را رنگِ شباب

نوعِ انساں را بشیر و ہم نذیر | ہم سپاہی ہم سپہگر ہم امیر

(۱) ملک لا یبلیٰ یعنی وہ ملک جو زمانے کے دست برد سے ہمیشہ محفوظ رہے ۱۲ - (۲) شیب - بڑھاپا ۱۲

مدعائے علّم الاسماستے (۱) سرِّ سبحان الّذی اسراستے

از عصا دستِ سفیدش محکم است (۲) قدرتِ کامل بعلمش توام است

چوں عناں گیرد بدست آں شهسوار تیز تر گردد سمندِ روزگار

خشک سازد هیبتِ او نیل را (۳) می برد از مصر اسرائیل را

از قُمِ او خیزد اندر گورِ تن مرده جانها چوں صنوبر در چمن

ذاتِ او توجیهِ ذاتِ عالم است از جلالِ او نجاتِ عالم است

ذره خورشید آشنا از سایه اش قیمتِ هستی گراں از مایه اش

زندگی بخشد ز اعجازِ عمل می کند تجدیدِ اندازِ عمل

جلوه ها خیزد ز نقشِ پائے او صد کلیم آوارهٔ سینائے او

زندگی را می کند تفسیرِ نو می دهد ایں خواب را تعبیرِ نو

هستیِ مکنونِ او رازِ حیات نغمهٔ نشنیدهٔ سازِ حیات

(۱) تلمیح ہے آیاتِ قرآنی کی طرف ۱۲ ۔ (۲) دستِ سفید: حضرت موسیٰؑ کا روشن ہاتھ ۱۲

(۳) اس شعر میں حضرت موسیٰؑ کے قصے کی طرف تلمیح ہے ۱۲

طبعِ مضموں بندِ فطرت خوں شود — تا دو بیتِ ذاتِ او موزوں شود

مشتِ خاکِ ما سرِ گردوں رسید — زین غبار آں شہسوار آید پدید

خفتہ در خاکسترِ امروزِ ما — شعلۂ فردائے عالم سوزِ ما

غنچۂ ما گلستاں در دامن است — چشمِ ما از صبحِ فردا روشن است

اے سوارِ اشہبِ دوراں بیا (۱) — اے فروغِ دیدۂ امکاں بیا

رونقِ ہنگامۂ ایجاد شو — در سوادِ دیدہ ہا آباد شو

شورشِ اقوام را خاموش کن — نغمۂ خود را بہشتِ گوش کن

خیز و قانونِ اخوت ساز دہ — جامِ صہبائے محبت باز دہ

باز در عالم بیار ایّامِ صلح — جنگجویاں را بدہ پیغامِ صلح

نوعِ انساں مزرع و تو حاصلی — کاروانِ زندگی را منزلی

ریخت از جورِ خزاں برگِ شجر — چوں بہاراں بر ریاضِ ما گذر

سجدہ ہائے طفلک و برنا و پیر — از جبینِ شرمسارِ ما بگیر

(۱) آنحضرت

از وجودِ تو سر افرازیم ما
پس به سوزِ این جهاں سوزیم ما

## در شرح اسرارِ اسمائے علی مرتضیٰؓ

مسلمِ اوّل شہِ مرداں علیؓ
عشق را سرمایۂ ایماں علیؓ

از ولائے دودمانش زندہ ام
در جہاں مثلِ گہر تابندہ ام

نرگسم وارفتۂ نظارہ ام
در خیابانش چو بو آوارہ ام

زمزم ار جوشد ز خاکِ من ازوست
مے اگر ریزد ز تاکِ من ازوست

خاکم و از مہرِ او آئینہ ام
می تواں دیدن نوا در سینہ ام

از رخِ او فال پیغمبر گرفت
ملتِ حق از شکوہش فر گرفت

قوتِ دینِ مبیں فرمودہ اش
کائنات آئیں پذیر از دودہ اش

مرسلِ حق کرد نامش بوتراب — حق یداللہ خواند در امّ الکتاب

ہر کہ دانائے رموزِ زندگیست — سرِّ اسمائے علیؓ داند کہ چیست

خاکِ تاریکے کہ نامِ او تن است — عقل از بیدادِ او در شیون است

فکرِ گردوں رس زمیں پیما ازو — چشم کور و گوش ناشنوا ازو

از ہوس تیغِ دو رو دارد بدست — رہرواں را دل بریں رہزن شکست

شیرِ حق ایں خاک را تسخیر کرد — ایں گلِ تاریک را اکسیر کرد

مرتضیٰ کز تیغِ او حق روشن است — بوتراب از فتحِ اقلیمِ تن است

مرد کشور گیر از کرّاری است — گوہرش را آبرو خودداری است

ہر کہ در آفاق گردد بوتراب (۱) — باز گرداند ز مغرب آفتاب

ہر کہ زیں بر مرکبِ تن تنگ بست — چوں نگیں بر خاتمِ دولت نشست

زیرِ پاش اینجا شکوہِ خیبر است — دستِ او آنجا قسیمِ کوثر است

از خود آگاہی یداللّٰہی کند — از یداللّٰہی شہنشاہی کند

(۱) معجزۂ رجعتِ خورشید ۱۲

ذاتِ او دروازهٔ شهرِ علوم  زیرِ فرمانش حجاز و چین و روم

حکمران باید شدن بر خاکِ خویش  تا مئے روشن خوری از تاکِ خویش

خاک گشتن مذهبِ پروانگی است (۱)  خاک را اب شو که این مردانگی است

سنگ شو اے همچو گل نازک بدن  تا شوی بنیادِ دیوارِ چمن

از گلِ خود آدمے تعمیر کن  آدمے را عالمے تعمیر کن

گر بنا سازی نه دیوار و درے  خشت از خاکِ تو بندد دیگرے

اے ز جورِ چرخِ ناهنجار تنگ  جامِ تو فریادیِ بیدادِ سنگ

ناله و فریاد و ماتم تا کجا  سینه کوبیهائے پیهم تا کجا

در عمل پوشیده مضمونِ حیات  لذتِ تخلیق قانونِ حیات

خیز و خلاقِ جهانِ تازه شو  شعله در بر کن خلیلِ آوازه شو

با جهانِ نامساعد ساختن  هست در میدان سپر انداختن

(۱) حضرت علی مرتضیٰؓ کی کنیت (ابوتراب یعنے مٹی کا باپ) کی طرف تلمیح ہے ۔ ۱۲

مرد خود دارے که باشد پخته کار　　با مزاج او بسازد روزگار

گر نه سازد با مزاج او جهان　　می شود جنگ آزما با آسمان

بر کند بنیاد موجودات را　　می دهد ترکیب نو ذرّات را

گردش ایّام را بر هم زند　　چرخ نیلی فام را بر هم زند

می کند از قوت خود آشکار　　روزگار نو که باشد سازگار

در جهان نتوان اگر مردانه زیست　　همچو مردان جان سپردن زندگیست

آزماید صاحب قلب سلیم　　زور خود را از مهمات عظیم

عشق با دشوار ورزیدن خوش است　　چون خلیل از شعله گل چیدن خوش است

ممکنات قوت مردان کار　　گردد از مشکل پسندی آشکار

حربهٔ دون همتان کین است و بس　　زندگی را این یک آئین است و بس

زندگانی قوت پیداستے　　ق　　اصل او از ذوق استیلاستے

عفو بیجا سردی خون حیات　　سکته در بیت موزون حیات

هر که در قعرِ مذلّت مانده است ‏ ‏ ناتوانی را قناعت خوانده است

ناتوانی زندگی را رهزن است ‏ ‏ بطنش از خوف و دروغ آبستن است

از مکارم اندرونِ او تهی است ‏ ‏ شیرش از بهرِ ذمائم فربهی است

هوشیار اے صاحبِ عقلِ سلیم ‏ ‏ در کمینها می نشیند این غنیم

گر خردمندی فریبِ او مخور ‏ ‏ (۱) مثلِ حربا هر زمان رنگش دگر

شکلِ او اهلِ نظر نشناختند ‏ ‏ پرده ها بر روئے او انداختند

گاه او را رحم و نرمی پرده دار ‏ ‏ گاه می پوشد ردائے انکسار

گاه او مستور در مجبوری است ‏ ‏ گاه پنهان در تهِ معذوری است

چهره در شکلِ تن آسانی نمود ‏ ‏ دل ز دستِ صاحبِ قوّت ربود

با توانائی صداقت توام است ‏ ‏ گر خود آگاهی همین جامِ جم است

زندگی کشت است و حاصل قوّت است ‏ ‏ شرحِ رمزِ حق و باطل قوّت است

---

(۱) حربا: ایک قسم کا جانور جو ہر گھڑی اپنا رنگ بدلتا رہتا ہے ۱۲۔

مدعی گر مایه دار از قوت است — دعوی او بے نیاز از حجت است

باطل از قوت پذیرد شانِ حق — خویش را حق داند از بطلانِ حق

از کُنِ او زهر کوثر می شود — خیر را گوید شرے شر می شود

اے ز آدابِ امانت بے خبر! — از دو عالم خویش را بهتر شمر!

از رموزِ زندگی آگاه شو — ظالم و جاهل ز غیر الله شو

چشم و گوش و لب کشا اے هوشمند

گر نه بینی راهِ حق بر من بخند

## حکایتِ نوجوانے از مرو که پیشِ حضرت سیدِ مخدوم علی هجویری رحمة الله علیه آمده از ستمِ اعدا فریاد کرد

سیدِ هجویر مخدومِ امم (۱) — مرقدِ او پیرِ سنجر را حرم

(۱) پیرِ سنجر۔ خواجه معین الدین چشتی رحمة الله علیه جو حضرت هجویری رح کے مزار پر تشریف لائے تھے۔

بند ہاے کوہسار آساں گسیخت ‏ در زمینِ ہند تخمِ سجدہ ریخت

عہدِ فاروقؓ از جمالش تازہ شد ‏ حق ز حرفِ او بلند آوازہ شد

پاسبانِ عزتِ اُمُّ الکتاب ‏ از نگاہش خانۂ باطل خراب

خاکِ پنجاب از دمِ او زندہ گشت ‏ صبحِ ما از مہرِ او تابندہ گشت

عاشق و ہم قاصدِ طیارِ عشق ‏ از جبینش آشکار اسرارِ عشق

داستانے از کمالش سر کنم ‏ گلشنے در غنچہ مضمر کنم

نوجوانے قامتش بالا چو سرو ‏ واردِ لاہور شد از شہرِ مرو

رفت پیشِ سیّدِ والا جناب ‏ تا رباید ظلمتش را آفتاب

گفت محصورِ صفِ اعداستم ‏ در میانِ سنگہا میناستم

با من آموز اے شہِ گردوں مکاں ‏ زندگی کردن میانِ دشمناں

پیرِ دانائے کہ در ذاتش جمال ‏ بستہ پیمانِ محبت با جلال

گفت اے نامحرم از رازِ حیات ‏ غافل از انجام و آغازِ حیات

فارغ از اندیشهٔ اغیار شو قوتِ خوابیدهٔ بیدار شو

سنگ چون بر خود گمانِ شیشه کرد شیشه گردید و شکستن پیشه کرد

ناتوان خود را اگر رهرو شمرد نقدِ جانِ خویش با رهزن سپرد

تا کجا خود را شماری ماء و طین (۱) از گلِ خود شعلهٔ طور آفرین

با عزیزان سرگران بودن چرا شکوه سنجِ دشمنان بودن چرا

راست میگویم عدو هم یارِ تست هستیِ او رونقِ بازارِ تست

هر که دانائے مقاماتِ خودی است فضلِ حق داند اگر دشمن قوی است

کشتِ انسان را عدو باشد سحاب ممکناتش را بر انگیزد ز خواب

سنگِ ره آب است اگر همت قوی است سیل را پست و بلندِ جاده چیست

سنگِ ره گردد فسانِ تیغِ عزم قطعِ منزل امتحانِ تیغِ عزم

مثلِ حیوان خوردن آسودن چه سود گر بخود محکم نهٔ بودن چه سود

خویش را چون از خودی محکم کنی تو اگر خواهی جهان برهم کنی

(۱) ماء و طین یعنی آب و گل ۱۲

گر فنا خواہی ز خود آزاد شو — گر بقا خواہی بخود آباد شو

چیست مردن از خودی غافل شدن — تو چہ پنداری فراقِ جان و تن؟

در خودی کن صورتِ یوسف مقام — از اسیری تا شہنشاہی خرام

از خودی اندیش و مردِ کار شو — مردِ حق شو حاملِ اسرار شو

شرحِ راز از داستانہا می کنم — غنچہ از زورِ نفس وا می کنم

"خوشتر آں باشد کہ سرِّ دلبراں
گفتہ آید در حدیثِ دیگراں"

---

## حکایتِ طائرے کہ از تشنگی بیتاب بود

طائرے از تشنگی بیتاب بود — در تنِ او دم مثالِ موجِ دود

ریزۂ الماس در گلزار دید — تشنگی نظارۂ آب آفرید

از فریبِ ریزهٔ خورشید تاب — مرغ نادان سنگ را پنداشت آب

مایه اندوزِ نم از گوهر نشد — زد برو منقار و کامش تر نشد

گفت الماس اے گرفتارِ ہوس — تیز بر من کردہ منقارِ ہوس

قطرهٔ آبے نیم ساقی نیم — من برائے دیگراں باقی نیم

قصدِ آزارم کنی دیوانهٔ — از حیاتِ خودنما بیگانهٔ

آبِ من منقارِ مرغاں بشکند — آدمی را گوہرِ جاں بشکند

طائر از الماس کامِ دل نیافت — روئے خویش از ریزهٔ تابندہ تافت

حسرت اندر سینه اش آباد گشت — در گلوے او نوا فریاد گشت

قطرهٔ شبنم سرِ شاخِ گلے — تافت مثلِ اشکِ چشمِ بلبلے

تابِ او محوِ سپاسِ آفتاب — لرزہ بر تن از ہراسِ آفتاب

کوکبِ رم خوے گردوں زادهٔ — یکدم از ذوقِ نمود استادهٔ

صد فریب از غنچه و گل خوردهٔ — بہرهٔ از زندگی نابردهٔ

| | |
|---|---|
| مثلِ اشکِ عاشقِ دلدادۂ | زیبِ مژگانے چکید آمادۂ |
| مرغِ مضطر زیرِ شاخِ گل رسید | در دہانش قطرۂ شبنم چکید |
| اے کہ می خواہی ز دشمن جاں بری | از تو پرسم قطرۂ یا گوہری؟ |
| چوں ز سوزِ تشنگی طائر گداخت | از حیاتِ دیگرے سرمایہ ساخت |
| قطرہ سخت اندام و گوہر خو نبود | ریزۂ الماس بود و او نبود |
| غافل از حفظِ خودی یک دم مشو | ریزۂ الماس شو شبنم مشو |
| پختہ فطرت صورتِ کہسار باش | حاملِ صد ابرِ دریا بار باش |
| خویش را دریاب از ایجابِ خویش | سیم شو از بستنِ سیمابِ خویش |

نغمۂ پیدا کن از تارِ خودی
آشکارا ساز اسرارِ خودی

# حکایتِ الماس و زغال

از حقیقت باز بکشایم درے — با تو میگویم حدیثِ دیگرے

گفت با الماس در معدن زغال — اے امینِ جلوہ ہاے لازوال

ہمدمیم و ہست و بودِ ما یکیست — در جہاں اصلِ وجودِ ما یکیست

من بکاں میرم ز دردِ ناکسی — تو سرِ تاجِ شہنشاہاں رسی

قدرِ من از بدگلی کمتر ز خاک — از جمالِ تو دلِ آئینہ چاک

روشن از تاریکیٔ من مجمر است — پس کمالِ جوہرم خاکستر است

پشتِ پا ہر کس مرا بر سر زند — بر متاعِ ہستیم اخگر زند

بر سر و سامانِ من باید گریست — برگ و سازِ ہستیم دانی کہ چیست؟

موجۂ دودے بہم پیوستۂ — مایہ دارِ یک شرارِ جستۂ

مثلِ انجم روے تو ہم خوے تو — جلوہ ہا خیزد ز ہر پہلوے تو

گاه نورِ دیدهٔ قیصر شوی     گاه زیبِ دستهٔ خنجر شوی

گفت الماس ای رفیقِ نکته‌بین!     تیره خاک از پختگی گردد نگین

تا به پیرامونِ خود در جنگ شد     پخته از پیکار مثلِ سنگ شد

پیکرم از پختگی ذوالنور شد     سینه‌ام از جلوه‌ها معمور شد

خوار گشتی از وجودِ خامِ خویش     سوختی از نرمیِ اندامِ خویش

فارغ از خوف و غم و وسواس باش     پخته مثلِ سنگ شو الماس باش

می‌شود از وی دو عالم مستنیر     هر که باشد سخت کوش و سخت گیر

مشتِ خاکی اصلِ سنگِ اسود است     کو سر از جیبِ حرم بیرون زده است

رتبه‌اش از طور بالاتر شده است     بوسه‌گاهِ اسود و احمر شده است

در صلابت آبروی زندگی است

ناتوانی ناکسی ناپختگی است

# حکایت شیخ و برہمن و مکالمۂ گنگا و ہمالہ در معنی این کہ تسلسل حیاتِ ملیہ از محکم گرفتن روایاتِ مخصوصۂ ملیہ می باشد

در بنارس برہمنے محترمے (۱) [illegible]
سر فرو اندر یمِ بود و عدم

بہرۂ وافر ز حکمت داشتے
با خدا جویاں ارادت داشتے

ذہنِ او گیرائے ندرت کوش بود
با ثریا عقلِ او ہمدوش بود

آشیانش صورتِ عنقا بلند
مہر و مہ بر شعلۂ فکرش سپند

مدتے مینائے او در خوں نشست
ساقیِ حکمت بجامش مے نہ بست

در ریاضِ علم و دانش دام چید
چشمِ دانش طائرِ معنی ندید

ناخنِ فکرش بخوں آلوده ماند　　عقدهٔ بود و عدم نکشوده ماند

آه بر لب شاهدِ حرمانِ او　　چهرهٔ غمّازِ دلِ حیرانِ او

رفت روزے نزدِ شیخِ کاملے　　آنکه اندر سینه پرورد دلے

گوش بر گفتارِ آں فرزانه داد　　بر لبِ خود مُهرِ خاموشی نهاد

گفت شیخ اے طائفِ چرخِ بلند　　اندکے عهدِ وفا با خاک بند

تا شدی آوارهٔ صحرا و دشت　　فکرِ بیباکِ تو از گردوں گذشت

با زمیں در ساز اے گردوں نورد　　در تلاشِ گوهرِ انجم مگرد

من نگویم از بتاں بیزار شو　　کافری شائستهٔ زنّار شو

اے امانت دارِ تهذیبِ کهن　　پشت پا بر مسلکِ آبا مزن

گر ز جمعیّت حیاتِ ملت است　　کفر هم سرمایهٔ جمعیّت است

تو که هم در کافری کامل نهٔ　　در خورِ طوفِ حریمِ دل نهٔ

مانده ایم از جادهٔ تسلیم دور　　تو ز آذر من ز ابراهیمؑ دور

قیسِ ما سودائی محمل نشد — در جنونِ عاشقی کامل نشد

مرد چون شمعِ خودی اندر وجود

از خیالِ آسمان پیما چه سود

آب زد در دامنِ کہسار چنگ — گفت طعنہ زنے با ہمالہ رودِ گنگ

اے ز صبحِ آفرینش یخ بدوش — پیکرت از رودہا زنّار پوش

حق ترا با آسمان ہمراز ساخت — پایت محرومِ خرامِ ناز ساخت

طاقتِ رفتار از پایت ربود — این وقار و رفعت و تمکین چہ سود

زندگانی از خرامِ پیہم است — برگ و سازِ ہستیِ موج از رم است

کوہ چون این طعنہ از دریا شنید — ہمچو بحرِ آتش از کین بر دمید

گفت اے پہنائے تو آئینہ‌ام — چون تو صد دریا درونِ سینہ‌ام

این خرامِ ناز سامانِ فناست — ہر کہ از خود رفت شایانِ فناست

از مقامِ خود نداری آگہی — بر زیانِ خویش نازی ابلہی!

اے ز بطنِ چرخِ گردان زادهٔ (۱) از تو بهتر ساحلِ افتادهٔ
هستیِ خود نذرِ قلزم ساختی — پیشِ رهزن نقدِ جاں انداختی
همچو گل در گلستاں خود دار شو (۲) بهرِ نشرِ بو پئے گلچیں مرو
زندگی بر جائے خود بالیدن است — از خیابانِ خودی گل چیدن است
قرنها بگذشت و من پا در گلم — تو گماں داری که دور از منزلم
هستیم بالیده تا گردوں رسید — زیرِ دامانم ثریا آرمید
هستیِ تو بے نشاں در قلزم است (۳) ذرهٔ من سجده گاهِ انجم است
چشمِ من بینائے اسرارِ فلک — آشنا گوشم ز پروازِ ملک
تا ز سوزِ سعیِ پیہم سوختم — لعل و الماس و گهر اندوختم
در درونم سنگ و اندر سنگ نار (۴) آب را بر نارِ من نبود گذار
قطرهٔ؟ خود را بپائے خود مریز — در طلاطم کوش و با قلزم ستیز
آبِ گوهر خواه و گوهر ریزه شو — بهرِ گوشِ شاهدے آویزه شو

(۱) ہنود کا عقیدہ ہے کہ رودِ گنگا کا سرچشمہ آسمان پہ ہے ۱۲

یا خود افزا شو سبک رفتار شو | ابر برق انداز و دریا بار شو
از تو قلزم گدیهٔ طوفاں کند | شکوه ہا از تنگیٔ داماں کند

کمتر از موجے شمارد خویش را
پیش پائے تو گذارد خویش را

---

## در بیان اینکه مقصد حیات مسلم اعلائے کلمة الله است و جهاد اگر محرک او جوع الارض[1] باشد در مذهب اسلام حرام است

قلب را از صبغة الله رنگ ده (۲) | عشق را ناموس و نام و ننگ ده

(۱) جوع الارض یعنی تسخیر ممالک ۱۲ (۲) صبغة الله تلمیح ہے آیۂ شریفہ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللهِ صِبْغَة کی طرف ۱۲

طبعِ مسلم از محبت قاہر است (۱) — مسلم ار عاشق نباشد کافر است

تابعِ حق دیدنش نا دیدنش — خوردنش نوشیدنش خوابیدنش

در رضایش مرضیِ حق گم شود — "این سخن کے باورِ مردم شود"

خیمہ در میدانِ اِلاَّ اللّٰہ زدست — در جہاں شاہد علی الناس آمدست

شاہدِ حالش نبیِ انس و جاں — شاہدے صادق ترینِ شاہداں

قال را بگذار و بابِ حال زن — نورِ حق بر ظلمتِ اعمال زن

در قبائے خسروی درویش زی — دیدہ بیدار و خدا اندیش زی

قربِ حق از ہر عمل مقصود دار — تا ز تو گردد جلالش آشکار

صلح شر گردد چو مقصود است غیر — گر خدا باشد غرض جنگ است خیر

گر نہ گردد حق ز تیغِ ما بلند — جنگ باشد قوم را نا ارجمند

حضرتِ شیخ میانمیرؒ ولی — ہر خفی از نورِ جانِ او جلی

بر طریقِ مصطفےٰ محکم پئے — نغمۂ عشق و محبت را نئے

ز تربتش ایمانِ خاکِ شهرِ ما | مشعلِ نورِ هدایت بهرِ ما
بر درِ او جبهه فرسا آسمان | از مریدانش شهِ هندوستان
شاه تخمِ حرص در دل کاشتے | قصدِ تسخیرِ ممالک داشتے
از هوس آتش بجان افروختے | تیغ را هل من مزید آموختے
در دکن هنگامه ها بسیار بود | لشکرش در عرصهٔ پیکار بود
رفت پیشِ شیخِ گردون پایهٔ | تا بگیرد از دعا سرمایهٔ
مسلم از دنیا سوے حق رم کند | از دعا تدبیر را محکم کند
شیخ از گفتارِ شه خاموش ماند | بزمِ درویشاں سراپا گوش ماند
تا مریدے سکهٔ سیمیں بدست | لب کشود و مهرِ خاموشی شکست
گفت ایں نذرِ حقیر از من پذیر | اے ز حق آوارگاں را دستگیر
غوطه ها زد در خوئے محنت تنم (۱) | تا گره زد درہمے را دامنم

(۱) خوے (بلفظ خے) پسینہ ۱۲

گفت شیخ این رزقِ سلطانِ ماست
آنکه در پیراهنِ شاهی گداست

حکمرانِ مهر و ماه و انجم است
شاهِ ما مفلس‌ترینِ مردم است

دیده بر خوانِ اجانب دوخت است
آتشِ جوعش جهانے سوخت است

قحط و طاعون تابعِ شمشیرِ او
عالمے ویرانه از تعمیرِ او

خلق در فریاد از ناداریش
از تهی دستی ضعیف آزاریش

سطوتش اهلِ جهان را دشمن است
نوعِ انساں کارواں او رهزن است

از خیالِ خود فریبِ فکرِ خام
می کند تاراج را تسخیر نام

عسکرِ شاهی و افواجِ غنیم
هر دو از شمشیرِ جوعِ او دو نیم

آتشِ جانِ گدا جوعِ گداست
جوعِ سلطاں ملک و ملت را فناست

هر که خنجر بهرِ غیر الله کشید
تیغِ او در سینهٔ او آرمید

(۱) جوع ۔ بھوک ۱۲

# اندرز[1] میر نجات نقشبند المعروف به بابای صحرائی

# که برای مسلمانان هندستان رقم فرموده است

ای که مثل گل ز گل بالیده‌ئی — تو هم از بطن خودی زائیده‌ئی
از خودی مگذر بقا انجام باش — قطره‌ئی می باش و بحر آشام باش
تو که از نور خودی تابنده‌ئی — گر خودی محکم کنی پاینده‌ئی
سود در جیب همین سوداستی — خواجگی از حفظ این کالاستی
هستی و از نیستی ترسیده‌ئی — ای سرت گردم غلط فهمیده‌ئی
چون خبردارم ز ساز زندگی — با تو گویم چیست راز زندگی
غوطه در خود صورت گوهر زدن — پس ز خلوت گاه خود سر بر زدن

(۱) اندرز: نصیحت ۱۲

زیرِ خاکستر شرار اندوختن | شعله گردیدن نظرها سوختن
خانه سوزِ محنتِ چل ساله شو | طوفِ خود کن شعلهٔ جواله شو
زندگی از طوفِ دیگر رستن است | خویش را بیت الحرم دانستن است
پر زن و از جذبِ خاک آزاد باش | همچو طائر ایمن از افتاد باش
تو اگر طائر نهٔ اے هوشمند | بر سرِ غارِ آشیانِ خود مبند
اے که باشی در پئے کسبِ علوم | با تو میگویم پیامِ پیرِ روم
علم را بر تن زنی مارے بود | علم را بر دل زنی یارے بود
آگهی از قصهٔ آخوندِ روم | آنکه داد اندر حلب (۱) درسِ علوم
پائے در زنجیرِ توجیهاتِ عقل | کشتیش طوفانیِ ظلماتِ عقل
موسیٔ بیگانهٔ سینائے عشق | بیخبر از عشق و از سودائے عشق
از تشکک گفت و از اشراق گفت (۲) | و ز حکم صد گوهرِ تابنده سفت

(۱) ملک شام میں ایک مشہور شہر کا نام ۱۲

(۲) تشکک و اشراق۔ قدیم فلسفۂ یونان کے دو اسکول ہیں مؤخر الذکر افلاطون کے فلسفے کا نتیجہ ہے مسلمانوں میں اسکے جامع اور مرتب شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول تھے جنکو سلطان صلاح الدین رح نے علمائے وقت کے فتوے پر قتل کرا دیا تھا ۱۲

عقدہ ہاے قولِ مشّائین کشود (۱) نورِ فکرش ہر خفی را وانمود

گرد و پیشش بود انبارِ کتب  بر لبِ او شرحِ اسرارِ کتب

پیرِ تبریزی ز ارشادِ کمال (۲) جُست راہِ مکتبِ مُلّا جلال

گفت این غوغا و قیل و قال چیست  این قیاس و وہم و استدلال چیست

مولوی فرمود ناداں لب بہ بند  بر مقالاتِ خردمنداں مخند

پاے خویش از مکتبم بیروں گذار  قیل و قال است این ترا با وے چہ کار

قالِ ما از فہمِ تو بالاتر است  شیشۂ ادراک را روشنگر است

سوزِ شمس از گفتۂ مُلّا فزود  آتشے از جانِ تبریزی کشود

بر زمیں برقِ نگاہِ او فتاد  خاک از سوزِ دمِ او شعلہ زاد

آتشِ دل خرمنِ ادراک سوخت  دفترِ آں فلسفی را پاک سوخت

مولوی بیگانہ از اعجازِ عشق  ناشناسِ نغمہاے سازِ عشق

(۱) مشّائین: حکما کا وہ گروہ جو ارسطو کا متبع ہے ۱۲

(۲) کمال: حضرت شیخ کمال الدین جُنیدی رحمۃ اللہ علیہ ۱۲

گفت این آتش چساں افروختی     دفترِ اربابِ حکمت سوختی

گفت شیخ اے مسلمِ زنّار دار     ذوق وحال است این ترا باوے چہ کار

حالِ ما از فکرِ تو بالاتر است     شعلۂ ما کیمیائے احمر است

ساختی از برفِ حکمت ساز و برگ     (۱) از سحابِ فکرِ تو بارد تگرگ

آتشے افروز از خاشاکِ خویش     شعلۂ تعمیر کن از خاکِ خویش

علمِ مسلم کامل از سوزِ دل است     معنیٔ اسلام ترکِ آفل است

چوں ز بندِ آفل ابراہیم رست

درمیانِ شعلہ ہا نیکو نشست

علمِ حق را در قفا انداختی (۳)     بہرِ نانے نقدِ دیں درباختی

گرم رو در جستجوئے سرمۂ     واقف از چشمِ سیاہِ خود نۂ

---

(۱) تگرگ : اولہ

(۲) آفل : غروب ہونے والا ۔ زوال پذیر ۔ تلمیح آیۂ شریفہ

(۳) در قفا انداختن : بے پروائی کرنا ۱۲

آبِ حیواں از دمِ خنجر طلب ‌ ‌ ‌ از دہانِ اژدہا کوثر طلب

سنگِ اسود از درِ بتخانہ خواہ ‌ ق ‌ نافۂ مشک از سگِ دیوانہ خواہ

سوزِ عشق از دانشِ حاضر مجوے ‌ ‌ ‌ کیفِ حق از جامِ ایں کافر مجوے

مدتے محوِ تگ و دو بودہ ام ‌ ‌ ‌ رازدانِ دانشِ نو بودہ ام

باغباناں امتحانم کردہ اند ‌ ‌ ‌ محرمِ ایں گلستانم کردہ اند

گلستانے لالہ زارِ عبرتے ‌ ‌ ‌ چوں گُلِ کاغذ سرابِ نکہتے

تا ز بندِ ایں گلستاں رستہ ام ‌ ‌ ‌ آشیاں بر شاخِ طوبیٰ بستہ ام

دانشِ حاضر حجابِ اکبر است (۱) ‌ ‌ ‌ بت پرست و بت فروش و بتگر است

پا بزندانِ مظاہر بستۂ ‌ ‌ ‌ از حدودِ حس بروں ناجستۂ

در صراطِ زندگی از پا فتاد ‌ ‌ ‌ بر گلوے خویشتن خنجر نہاد

آتشے دارد مثالِ لالہ سرد ‌ ‌ ‌ شعلۂ دارد مثالِ ژالہ سرد

فطرتش از سوزِ عشق آزاد ماند ‌ ‌ ‌ در جہانِ جستجو ناشاد ماند

(۱) یعنی عصرِ موجودہ زمانے کے علوم و فنون ۱۲

عشق افلاطونِ علّت ہاے عقل　　بہ شود از نشترش سوداے عقل

جملہ عالم ساجد و مسجود عشق　　سومناتِ عقل را محمود عشق

ایں مے دیرینہ در میناش نیست

شورِ یارب قسمتِ شبہاش نیست

قیمتِ شمشادِ خود نشناختی　　سروِ دیگر را بلند انداختی

مثلِ نے خود را ز خود کردی تہی　　بر نواے دیگراں دل می نہی

اے گداے ریزہ از خوانِ غیر　　جنسِ خود می جوئی از دکانِ غیر

بزمِ مسلم از چراغِ غیر سوخت　　مسجدِ او از شرارِ دیر سوخت

از سوادِ کعبہ چوں آہو رمید　　ناوکِ صیاد پہلویش درید

شد پریشاں برگِ گل چوں بوے خویش　　اے ز خود رم کردہ باز آ سوے خویش

اے امینِ حکمتِ امّ الکتاب　　وحدتِ گم گشتۂ خود باز یاب

ما کہ دربانِ حصارِ ملّتیم　　کافر از ترکِ شعارِ ملّتیم

ساقئ دیرینه را ساغر شکست — بزمِ رندانِ حجازی بر شکست

کعبه آباد است از اصنامِ ما — خنده زن کفر است بر اسلامِ ما

شیخ در عشقِ بتاں اسلام باخت — رشتهٔ تسبیح از زنّار ساخت

پیرہا پیر از بیاضِ مو شدند (۱) — سخرهٔ بهرِ کودکانِ کو شدند

دل ز نقشِ لا اِلٰه بیگانهٔ — از صنم هاے هوس بتخانهٔ

می شود هر مو درازے خرقه پوش — آه ازین سوداگرانِ دین فروش

با مریدان روز و شب اندر سفر — از ضرورت هاے ملت بیخبر

دیده ها بے نور مثلِ نرگس اند — سینه ها از دولتِ دل مفلس اند

واعظان هم صوفیان منصب پرست — اعتبارِ ملتِ بیضا شکست

واعظِ ما چشم بر بتخانه دوخت — مفتئ دینِ مبین فتوے فروخت

چیست یاران بعد ازین تدبیرِ ما

رخ سوئے میخانه دارد پیرِ ما

(۱) [illegible] ۱۲

# الوقت سیفٌ

سبز بادا خاکِ پاکِ شافعیؒ　　عالمے سرخوش ز تاکِ شافعیؒ

فکرِ او کوکب ز گردوں چیدہ است (۱)　　سیفِ برّاں وقت را نامیدہ است

من چہ گویم سرّ ایں شمشیر چیست　　آبِ او سرمایہ دار از زندگیست

صاحبش بالاتر از امید و بیم　　دستِ او بیضا تر از دستِ کلیم

سنگ از یک ضربتِ او تر شود　　بحر از محرومیِ نم بر شود

در کفِ موسےٰ ہمیں شمشیر بود　　کارِ او بالاتر از تدبیر بود

سینۂ دریائے احمر چاک کرد　　قلزمے را خشک مثلِ خاک کرد

پنجۂ حیدرؓ کہ خیبر گیر بود　　قوّتِ او از ہمیں شمشیر بود

گردشِ گردونِ گرداں دیدنی ست　　انقلابِ روز و شب فہمیدنی ست

---

(۱) الوقت سیفٌ مقولہ ہے حضرت امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ کا ۱۲

ای اسیر دوش و فردا در نگر ‌‌ ‌ ‌ ‌ در دل خود عالم دیگر نگر

در گل خود تخم ظلمت کاشتی ‌ ‌ ‌ ‌ وقت را مثل خطی پنداشتی

باز با پیمانهٔ لیل و نهار ‌ ‌ ‌ ‌ فکر تو پیمود طول روزگار

ساختی این رشته را زنّار دوش ‌ ‌ ‌ ‌ گشته‌ای مثل بتان باطل فروش

کیمیا بودی و مشت گل شدی ‌ ‌ ‌ ‌ سرّ حق زائیدی و باطل شدی

مسلمی؟ آزاد این زنّار باش ‌ ‌ ‌ ‌ شمع بزم ملّت احرار باش

تو که از اصل زمان آگه نه‌ای ‌ ‌ ‌ ‌ از حیات جاودان آگه نه‌ای

تا کجا در روز و شب باشی اسیر (۱) ‌ ‌ ‌ ‌ رمز وقت از لی مع الله یاد گیر

این و آن پیداست از رفتار وقت ‌ ‌ ‌ ‌ زندگی سرّیست از اسرار وقت

اصل وقت از گردش خورشید نیست ‌ ‌ ‌ ‌ وقت جاوید است و خور جاوید نیست

عیش و غم عاشور و هم عید است وقت ‌ ‌ ‌ ‌ سرّ تاب ماه و خورشید است وقت

---

(۱) لی مع الله وقت ـ حدیث مشهور ۱۲

وقت را مثلِ مکاں گسترده‌ای　　امتیازِ دوش و فردا کرده‌ای

ای چو بو رم کرده از بستانِ خویش　　ساختی از دستِ خود زندانِ خویش

وقتِ ما کو اوّل و آخر ندید　　از خیابانِ ضمیرِ ما دمید

زنده از عرفانِ اصلش زنده‌تر　　هستیِ او از سحر تابنده‌تر

زندگی از دهر و دهر از زندگی است

لَاتَسُبُّوا الدَّهر فرمانِ نبیؐ است

نکته‌ای می‌گویمت روشن چو دُر　　تا شناسی امتیازِ عبد و حُر

عبد گردد یاوه در لیل و نهار　　در دلِ حُر یاوه گردد روزگار

عبد از ایّام می‌بافد کفن　　روز و شب را می‌تند بر خویشتن

مردِ حُر خود را ز گِل بر می‌کند　　خویش را بر روزگاراں می‌تند

عبد چوں طائر بدامِ صبح و شام　　لذّتِ پرواز بر جانش حرام

---

(۱) لَاتَسُبُّوا الدَّهر: زمانے کو بُرا بھلا مت کہو۔

سینۂ آزادۂ چابک نفس ‏ طائرِ ایام را گردد قفس

عبد را تحصیلِ حاصل فطرت است ‏ وارداتِ جانِ او بے ندرت است

از گرانخیزی مقامِ او ہماں ‏ نالہ ہائے صبح و شامِ او ہماں

دمبدم نو آفرینی کارِ حُر ‏ نغمہ پیہم تازہ ریزد تارِ حُر

فطرتش زحمت کشِ تکرار نیست ‏ جادۂ او حلقۂ پرکار نیست

عبد را ایام زنجیر است و بس ‏ بر لبِ او حرفِ تقدیر است و بس

ہمتِ حُر با قضا گردد مشیر ‏ حادثات از دستِ او صورت پذیر

رفتہ و آیندہ در موجودِ او ‏ دیرہا آسودہ اندر زودِ او

آمد از صوت و صدا پاک این سخن ‏ در نمی آید بہ ادراک این سخن

گفتم و حرفم ز معنی شرمسار ‏ شکوۂ معنی کہ با حرفم چہ کار

زندہ معنی چوں بہ حرف آمد بمرد ‏ از نفس ہائے تو نارِ او فسرد

نکتۂ غیب و حضور اندر دل است ‏ رمزِ ایام و مرور اندر دل است

**نغمۂ خاموش دارد سازِ وقت**
**غوطه در دل زن که بینی رازِ وقت**

یاد ایامی که سیفِ روزگار — با توانا دستیِ ما بود یار

تخمِ دین در کشتِ دلها کاشتیم — پرده از رخسارِ حق برداشتیم

ناخنِ ما عقدهٔ دنیا کشاد — بختِ این خاک از سجودِ ما کشاد

از خُمِ حق بادهٔ گلگون زدیم — بر کهن میخانه ها شبخون زدیم

ای مئ دیرینه در مینای تو — شیشه آب از گرمیِ صهبای تو

از غرور و نخوت و کبر و منی — طعنه بر ناداریِ ما میزنی

جامِ ما هم زیبِ محفل بوده است — سینهٔ ما صاحبِ دل بوده است

عصرِ نو از جلوه ها آراسته — از غبارِ پای ما برخاسته

کشتِ حق سیراب گشت از خونِ ما — حق پرستانِ جهان ممنونِ ما

عالم از ما صاحبِ تکبیر شد — از گِلِ ما کعبه ها تعمیر شد

حرفِ اِقْرَأْ حق بما تعلیم کرد (۱) — رزقِ خویش از دستِ ما تقسیم کرد

گرچہ رفت از دستِ ما تاج و نگیں — ما گدایاں را بچشمِ کم مبیں

در نگاہِ تو زیاں کاریم ما — کہنہ پنداریم ما خواریم ما

اعتبار از لا اِلٰہ داریم ما — ہر دو عالم را نگہ داریم ما

از غمِ امروز و فردا رستہ ایم — با کسے عہدِ محبت بستہ ایم

در دلِ حق سِرِّ مکنونیم ما — وارثِ موسےٰ و ہارونیم ما

مہر و مہ روشن ز تابِ ما ہنوز — برقہا دارد سحابِ ما ہنوز

ذاتِ ما آئینۂ ذاتِ حق است

ہستیٔ مسلم ز آیاتِ حق است

---

(۱) اِقْرَأْ - تلمیح ہے آیۂ شریفہ اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّکَ الَّذِیْ خَلَقَ کی طرف ۱۲

# دُعا

اے چو جاں اندر وجودِ عالمی — جانِ ما باشی و از ما می رمی

نغمہ از فیضِ تو در عودِ حیات (۱) — موت در راہِ تو محسودِ حیات

باز تسکینِ دلِ ناشاد شو — باز اندر سینہ ہا آباد شو

باز از ما خواہ ننگ و نام را — پختہ تر کن عاشقانِ خام را

از مقدر شکوہ ہا داریم ما — نرخِ تو بالا و ناداریم ما

از تہیدستاں رُخِ زیبا مپوش — عشقِ سلمانؓ و بلالؓ ارزاں فروش

چشمِ بیخواب و دلِ بیتاب دہ — باز ما را فطرتِ سیماب دہ

آیتے بنما ز آیاتِ مبیں (۲) — تا شود اعناقِ اعدا خاضعیں

---

(۱) عود: ایک قسم کا ساز ۱۲

(۲) تلمیح ہے آیۂ شریفہ ان نشا ننزل علیہم من السماء آیۃ فظلت اعناقہم لہا خاضعین کی طرف ۱۲

کوهِ آتش خیز کن این کاه را | ز آتشِ ما سوز غیر الله را
رشتهٔ وحدت چو قوم از دست داد | صد گره بر روے کارِ ما فتاد
ما پریشاں در جہاں چوں اختریم | ہمدم و بیگانہ از یک دیگریم
باز ایں اوراق را شیرازہ کن | باز آئینِ محبت تازہ کن
باز ما را بر ہماں خدمت گمار | کارِ خود با عاشقانِ خود سپار
رہرواں را منزلِ تسلیم بخش | قوتِ ایمانِ ابراہیم بخش

عشق را از شغلِ لا آگاہ کن
آشنائے رمزِ الا اللہ کن

من کہ بہرِ دیگراں سوزم چو شمع | بزمِ خود را گریہ آموزم چو شمع
یارب آں اشکے کہ باشد دلفروز | بیقرار و مضطر و آرام سوز
کارمش در باغ و روید آتشے | از قبائے لالہ شوید آتشے
دل بدوشم دیدہ بر فرداستم | در میانِ انجمن تنہاستم

"ہر کسے از ظنِ خود شد یارِ من — از درونِ من نجست اسرارِ من"

در جہاں یارب ندیمِ من کجاست — نخلِ سینایم کلیمِ من کجاست

ظالمم بر خود ستم ہا کردہ ام — شعلۂ را در بغل پروردہ ام

شعلۂ غارت گرِ سامانِ ہوش — آتشے افگندہ در دامانِ ہوش

عقل را دیوانگی آموختہ — علم را سامانِ ہستی سوختہ

آفتاب از سوزِ او گردوں مقام — برقہا اندر طوافِ او مدام

ہمچو شبنم دیدۂ گریاں شدم — تا امینِ آتشِ پنہاں شدم

شمع را سوزِ عیاں آموختم — خود نہاں از چشمِ عالم سوختم

شعلہ ہا آخر ز ہر مویم دمید — از رگِ اندیشہ ام آتش چکید

عندلیبم از شررہا دانہ چید — نغمۂ آتش مزاجے آفرید

سینۂ عصرِ من از دل خالی است — می تپد مجنوں کہ محمل خالی است

شمع را تنہا تپیدن سہل نیست — آہ یک پروانۂ من اہل نیست

انتظارِ غمگسارے تا کجا — جستجوے رازدارے تا کجا

اے ز رویت ماہ و انجم مستنیر — آتشِ خود را ز جانم باز گیر

ایں امانت باز گیر از سینہ ام — خارِ جوہر برکش از آئینہ ام

یا مرا یک ہمدمِ دیرینہ دہ — عشقِ عالم سوز را آئینہ دہ

موج در بحر است ہم پہلوے موج — ہست با ہمدم تپیدن خوے موج

بر فلک کوکب ندیمِ کوکب است — ماہِ تاباں سر بزانوے شب است

روز پہلوے شبِ یلدا زند — خویش را امروز بر فردا زند

ہستیِ جوے بجوے گم شود — موجۂ بادے ببوے گم شود

ہست در ہر گوشۂ ویرانہ رقص — میکند دیوانہ با دیوانہ رقص

گرچہ تو در ذاتِ خود یکتاستی — عالمے از بہرِ خویش آراستی

من مثالِ لالۂ صحراستم — در میانِ محفلے تنہاستم

خواہم از لطفِ تو یارے ہمدمے — از رموزِ فطرتِ من محرمے

همدمے دیوانهٔ فرزانهٔ    از خیالِ این و آں بیگانهٔ

تا بجانِ او سپارم ہوے خویش    باز بینم در دلِ او روے خویش

سازم از مشتِ گلِ خود پیکرش

ہم صنم او را شوم ہم آذرش

تمت

# رموز بیخودی

جہد کن در بیخودی خود را بیاب
زودتر واللہ اعلم بالصواب
(مولانا رومؒ)

# پیشکش بحضورِ ملّتِ اسلامیہ

منکر نتواں گشت اگر دم زنم از عشق
این نشّہ بمن نیست اگر با دگرے ہست
(عرفی)

اے ترا حق خاتمِ اقوام کرد — در تو ہر آغاز را انجام کرد

اے مثالِ انبیا پاکانِ تو — ہمگرِ دلہا جگر چاکانِ تو

اے نظر بر حُسنِ ترسا زادۂ — اے ز راہِ کعبہ دور افتادۂ

اے فلک مشتِ غبارِ کوئے تو — "اے تماشا گاہِ عالم روئے تو"

ہمچو موجِ آتش تہ پا میروی — "تو کجا بہرِ تماشا میروی"

رمزِ سوز آموز از پروانۂ — در شرر تعمیر کن کاشانۂ

طرحِ عشق انداز اندر جانِ خویش — تازہ کن با مصطفےٰ پیمانِ خویش

خاطرم از صحبتِ ترسا گرفت — تا نقابِ روئے تو بالا گرفت

ہم نوا از جلوۂ اغیار گفت — داستانِ گیسو و رخسار گفت

بر درِ ساقی جبیں فرسود او — قصّۂ مغ زادگاں پیمود او

من شہیدِ تیغِ ابروئے توام — خاکم و آسودۂ کوئے توام

از ستایش گستری بالاترم — پیشِ ہر دیواں فرو ناید سرم

از سخن آئینہ سازم کردہ اند — وز سکندر بے نیازم کردہ اند

بارِ احساں بر نتابد گردنم — در گلستاں غنچہ گردد دامنم

سخت کوشم مثلِ خنجر در جہاں — آب خود می گیرم از سنگِ گراں

گرچہ بحرم موجِ من بیتاب نیست — بر کفِ من کاسۂ گرداب نیست

پردۂ رنگم شمیمے نیستم — صیدِ ہر موجِ نسیمے نیستم

در شرارآبادِ ہستی اخگرم — خلعتے بخشد مرا خاکسترم

بر درت جانم نیاز آوردہ است — ہدیۂ سوز و گداز آوردہ است

ز آسمانِ آبگون یم می چکد　　بر دلِ گرمم دمادم می چکد

من ز جو باریکتر می سازمش　　تا به صحنِ گلشنت اندازمش

زانکه تو محبوبِ یارِ ماستی　　همچو دل اندر کنارِ ماستی

عشق تا طرحِ فغان در سینه ریخت　　آتشِ او از دلم آئینه ریخت

مثلِ گل از هم شگافم سینه را　　پیشِ تو آویزم این آئینه را

تا نگاهے افگنی بر روے خویش　　می شوی زنجیریِ گیسوے خویش

باز خوانم قصهٔ پارینه ات

تازه سازم داغهاے سینه ات

از پئے قومِ ز خود نامحرمے　　خواستم از حق حیاتِ محکمے

در سکوتِ نیم شب نالاں بدم　　عالم اندر خواب و من گریاں بدم

جانم از صبر و سکوں محروم بود　　وِردِ من یا حیّ یا قیّوم بود

آرزوے داشتم خوں کردمش　　تا ز راهِ دیده بیروں کردمش

سوختن چوں لاله پیہم تا کجا   از سحر دریوزۂ شبنم تا کجا

اشکِ خود بر خویش میریزم چو شمع   با شبِ یلدا درآویزم چو شمع

جلوه را افسردم و خود کاستم   دیگراں را محفلے آراستم

یک نفس فرصت ز سوزِ سینه نیست   ہفته ام شرمندۂ آدینه نیست

جانم اندر پیکرِ فرسودۂ   جلوۂ آہے است گرد آلودۂ

چوں مرا صبحِ ازل حق آفرید   ناله در ابریشمِ عودم تپید

نالۂ افشاگرِ اسرارِ عشق   خونبہاے حسرتِ گفتارِ عشق

فطرتِ آتش دہد خاشاک را   شوخئ پروانه بخشد خاک را

عشق را داغے مثالِ لاله بس   در گریبانش گُلِ یک ناله بس

من ہمیں یک گل بدستارت زنم   محشرے بر خوابِ سرشارت زنم

تا ز خاکت لاله زار آید پدید

از دمت بادِ بہار آید پدید

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

# رموزِ بیخودی

## تمہید

### در معنی ربطِ فرد و ملّت

فرد را ربطِ جماعت رحمت است | جوہرِ او را کمال از ملّت است
تا توانی با جماعت یار باش | رونقِ ہنگامۂ احرار باش

حرزِ جاں کن گفتهٔ خیر البشرؐ — هست شیطاں از جماعت دور تر

فرد و قوم آئینهٔ یکدیگر اند — سلک و گوهر کهکشان و اختر اند

فرد می گیرد ز ملّت احترام — ملّت از افراد می یابد نظام

فرد تا اندر جماعت گم شود — قطرهٔ وسعت طلب قلزم شود

مایه دارِ سیرتِ دیرینه او — رفته و آینده را آئینه او

وصلِ استقبال و ماضی ذاتِ او — چوں ابد لا انتها اوقاتِ او

در دلش ذوقِ نمو از ملّت است — احتسابِ کارِ او از ملّت است

پیکرش از قوم و هم جانش ز قوم — ظاهرش از قوم و پنهانش ز قوم

در زبانِ قوم گویا می شود — بر رهِ اسلاف پویا می شود

پخته تر از گرمیٔ صحبت شود — تا بمعنی فرد هم ملّت شود

وحدتِ او مستقیم از کثرت است — کثرت اندر وحدتِ او وحدت است

لفظ چوں از بیتِ خود بیروں نشست — گوهرِ مضموں بجیبِ خود شکست

برگِ سبزے کز نہالِ خویش ریخت — از بہاراں تارِ امیدش گسیخت

ہر کہ آب از زمزمِ ملت نخورد — شعلہ ہاے نغمہ در عودش فسرد

فردِ تنہا از مقاصد غافل است — قوتش آشفتگی را مائل است

قوم با ضبط آشنا گرداندش — نرم رو مثلِ صبا گرداندش

پا بہ گِل مانندِ شمشادش کند — دست و پا بندد کہ آزادش کند

چوں اسیرِ حلقۂ آئیں شود
آہوے رم خوے او مشکیں شود

تو خودی از بیخودی نشناختی — خویش را اندر گماں انداختی

جوہرِ نوریست اندر خاکِ تو — یک شعاعش جلوۂ ادراکِ تو

عیشت از عیشش غمِ تو از غمش — زندۂ از انقلابِ ہر دمش

واحدست و بر نمی تابد دوئی — من ز تابش من استم تو توئی

خویش دار و خویش باز و خویش ساز — نازہا می پرورد اندر نیاز

آتشے از سوزِ او گردد بلند — این شرر بر شعله اندازد کمند

فطرتش آزاد و هم زنجیری است — جزوِ او را قوتِ کل گیری است

خوگرِ پیکارِ پیهم دیدمش — هم خودی هم زندگی نامیدمش

چون ز خلوت خویش را بیرون دهد — پائے در هنگامۂ جلوت نهد

نقش گیر اندر دلش "او" می شود — "من" ز هم می ریزد و "تو" می شود

جبر قطعِ اختیارش می کند — از محبّت مایه دارش می کند

ناز تا ناز است کم خیزد نیاز — ناز ها سازد بهم خیزد نیاز

در جماعت خود شکن گردد خودی — تا ز گلبرگے چمن گردد خودی

"نکته ها چون تیغِ پولاد است تیز
گر نمی فهمی ز پیشِ ما گریز"

# در معنی این که ملّت از اختلاطِ افراد پیدا می شود و تکمیلِ تربیتِ او از نبوّت است

از چه رو بربسته ربطِ مردم است — رشتهٔ این داستان سر در گم است

در جماعت فرد را بینیم ما — از چمن او را چو گل چینیم ما

فطرتش وارفتهٔ یکتائی است — حفظِ او از انجمن آرائی است

سوزدش در شاهراهِ زندگی (۱) — آتشِ آوردگاهِ زندگی

مردماں خوگر بیک دیگر شوند — سفته در یک رشته چون گوهر شوند

در نبردِ زندگی یارِ هم اند — مثلِ همکاراں گرفتارِ هم اند

محفلِ انجم ز جذبِ باهم است — هستیِ کوکب ز کوکب محکم است

خیمه گاهِ کاروان کوه و جبل — مرغزار و دامنِ صحرا و تل

(۱) ۱۹۲۶ء و ۱۹۵۵ء: بجنگ ۱۲

سست و بیجان تار و پود کارِ او — ناکشوده غنچهٔ پندارِ او

سازِ برق آهنگ او ننواخته — نغمه‌اش در پرده ناپرداخته

گوشمالِ جستجو ناخوردهٔ — زخمه‌هاے آرزو ناخوردهٔ

تا بسامانِ محفلِ نوزاده‌اش — می توان با پنبه چیدن باده‌اش

نودمیده سبزهٔ خاکش هنوز — سرد خون اندر رگِ تاکش هنوز

منزلِ دیو و پری اندیشه‌اش — از گمانِ خود رمیدن پیشه‌اش

تنگ میدان هستیٔ خاکش هنوز — فکرِ او زیرِ لبِ باشش هنوز

بیمِ جان سرمایهٔ آب و گلش — هم ز بادِ تند می لرزد دلش

جانِ او از سخت کوشی رم زند — پنجه در دامانِ فطرت کم زند

هرچه از خود می دمد بر داردش — هرچه از بالا فتد بر داردش

تا خدا صاحبدلے پیدا کند — کو ز حرفے دفترے املا کند

ساز پردازے که از آوازهٔ (۱) — خاک را بخشد حیاتِ تازهٔ

ذرۂ بے مایہ ضو گیرد ازو — ہر متاعے ارج نو گیرد ازو

زندہ از یک دم دو صد پیکر کند — محفلے رنگیں زیک ساغر کند

دیدۂ او می کشد لب جاں دہد — تا دوئی میرد یکی پیدا شود

رشتہ اش کو بر فلک دارد سرے — پارہاے زندگی را ہمگرے

تازہ انداز نظر پیدا کند — گلستاں در دشت و در پیدا کند

از تف او ملتے مثل سپند — بر جہد شور افگن و ہنگامہ بند

یک شرر می افگند اندر دلش — شعلہ در گیری گردد گلش

نقش پایش خاک را بینا کند — ذرہ را چشمک زن سینا کند

عقل عریاں را دہد پیرایۂ — بخشد ایں بے مایہ را سرمایۂ

دامن خود می زند بر اخگرش — ہر چہ غش باشد رباید از زرش

بندہا از پا گشاید بندہ را — از خداوندان رباید بندہ را

گویدش تو بندۂ دیگر نۂ — زیں بتان بے زباں کمتر نۂ

تا سوے یک مدّعا یش می کشد　　حلقۂ آئین بپایش می کشد

نکتۂ توحید باز آموزدش

رسم و آئینِ نیاز آموزدش

# ارکانِ اساسی ملیہ اسلامیہ

# رکنِ اوّل

## توحید

در جہانِ کیف وکم گردید عقل　　پے بہ منزل برد از توحید عقل

ورنه این بیچاره را منزل کجاست　　کشتیٔ ادراک را ساحل کجاست

اهلِ حق را رمزِ توحید از بر است　(۱) در اِتی الرحمٰنِ عبداً مضمر است

تا ز اسرارِ تو بنماید ترا　　امتحانش از عمل باید ترا

دین ازو حکمت ازو آئین ازو　　زور ازو قوت ازو تمکین ازو

عالماں را جلوه اش حیرت دهد　　عاشقاں را بر عمل قدرت دهد

پست اندر سایه اش گردد بلند　　خاک چوں اکسیر گردد ارجمند

قدرتِ او برگزیند بندہ را　　نوعِ دیگر آفریند بندہ را

در رهِ حق تیز تر گردد تگش　　گرم تر از برق خوں اندر رگش

بیم و شک میرد عمل گیرد حیات　　چشم می بیند ضمیرِ کائنات

چوں مقامِ عبدهٗ محکم شود
کاسۂ دریوزه جامِ جم شود

---

(۱) اِن کُلُّ مَن فِی السَّمٰوٰتِ وَالاَرضِ اِلَّا آتِی الرَّحمٰنِ عَبداً ط (آیہ شریفہ)

ملّتِ بیضا تن و جان لا الٰہ — سازِ ما را پردہ گرداں لا الٰہ

لا الٰہ سرمایۂ اسرارِ ما — رشتہ اش شیرازۂ افکارِ ما

حرفش از لب چوں بدل آید ہمے — زندگی را قوت افزاید ہمے

نقشِ او گر سنگ گیرد دل شود — دل گر از یادش نسوزد گِل شود

چوں دل از سوزِ غمش افروختیم — خرمنِ امکاں ز آہے سوختیم

آبِ دلہا درمیانِ سینہ ہا — سوزِ او بگداخت ایں آئینہ ہا

شعلہ اش چوں لالہ در رگہاے ما — نیست غیر از داغِ او کالاے ما

اسود از توحید احمر می شود — خویشِ فاروقؓ و ابوذرؓ می شود

دل مقامِ خویشی و بیگانگی است — شوق را مستی ز ہم پیمانگی است

ملّت از یک رنگیٔ دلہاستے — روشن از یک جلوہ ایں سیناستے

قوم را اندیشہ ہا باید یکے — در ضمیرش مُدّعا باید یکے

جذبہ باید در سرشتِ او یکے — ہم عیارِ خوب و زشتِ او یکے

گر نباشد سوزِ حق در سازِ فکر — نیست ممکن این چنین اندازِ فکر

ما مسلمانیم و اولادِ خلیلؑ (۱) — از ابیکم گیر اگر خواهی دلیل

با وطن وابسته تقدیرِ امم — بر نسب بنیادِ تعمیرِ امم

اصلِ ملّت در وطن دیدن که چه — باد و آب و گل پرستیدن که چه

بر نسب نازاں شدن نادانی است — حکمِ او اندر تن و تن فانی است

ملتِ ما را اساسِ دیگر است — این اساس اندر دلِ ما مضمر است

حاضریم و دل بغائب بسته ایم — پس ز بندِ این و آن وارسته ایم

رشتهٔ این قوم مثلِ انجم است — چون نگه هم از نگاهِ ما گم است

تیرِ خوش پیکانِ یک کیشیم ما — یک نما یک بین یک اندیشیم ما

مدعائے ما مآلِ ما یکیست — طرز و اندازِ خیالِ ما یکیست

ما ز نعمتهائے او اخوان شدیم
یک زبان و یکدل و یکجان شدیم

## در معنی اینکه یاس و حزن و خوف ام الخبائث است و قاطع حیات و توحید ازالهٔ این امراض خبیثه می کند

مرگ را سامان ز قطعِ آرزوست (۱) زندگانی محکم از لاتقنطواست

تا امید از آرزوے پیهم است ناامیدی زندگانی را سم است

ناامیدی همچو گور افشاردت گرچه الوندی ز پا می آردت

ناتوانی بندهٔ احسانِ او نامرادی بستهٔ دامانِ او

زندگی را یاس خواب آور بود این دلیلِ سستیِ عنصر بود

چشمِ جان را سرمه اش اعمی کند روزِ روشن را شبِ یلدا کند

از دمش میرد قواے زندگی خشک گردد چشمهاے زندگی

(۱) لاتقنطوا من رحمة الله (آیه شریفه)

خفته با غم در تهِ یک چادر است — غم رگِ جاں را مثالِ نشتر است

اے کہ در زندانِ غم باشی اسیر (۱) — از نبیؐ تعلیمِ لَا تَحْزَنْ بگیر

ایں سبق صدّیقؓ را صدّیق کرد — سرخوشش از پیمانۂ تحقیق کرد

از رضا مسلم مثالِ کوکب است — در رہِ ہستی تبسّم برلب است

گر خدا داری ز غم آزاد شو
از خیالِ بیش و کم آزاد شو

قوّتِ ایماں حیات افزایدت (۲) — وردِ لَا خَوْفٌ عَلَیْھِمْ بایدت

چوں کلیمے سوے فرعونے رود (۳) — قلبِ او از لَا تَخَفْ محکم شود

بیمِ غیر اللہ عمل را دشمن است — کاروانِ زندگی را رہزن است

عزمِ محکم ممکنات اندیش ازو — ہمتِ عالی تأمّل کیش ازو

تخمِ او چوں در گلت خود را نشاند — زندگی از خود نمائی باز ماند

(۱) لَا تَحْزَنْ اِنَّ اللّٰہَ مَعَنَا (آیہ شریفہ) ۱۲ - (۲) لَا خَوْفٌ عَلَیْھِمْ وَلَا ھُمْ یَحْزَنُوْنَ (آیہ شریفہ)
(۳) قُل لَا تَخَفْ اِنَّكَ اَنْتَ الْاَعْلٰی (آیہ شریفہ) ۱۲

فطرتِ او تنگ تاب و سازگار (۱) | با دلِ لرزان و دستِ رعشه دار
دزدد از پا طاقتِ رفتار را | می رباید از دماغ افکار را
دشمنت ترسان اگر بیند ترا | از خیابانت چو گل چیند ترا
ضربِ تیغِ او قوی تر می فتد | هم نگاهش مثلِ خنجر می فتد
بیم چون بند است اندر پای ما | ورنه صد سیل است در دریای ما
بر نمی آید اگر آهنگِ تو | نرم از بیم است تارِ چنگِ تو
گوش تابش ده که گردد نغمه خیز | بر فلک از ناله آرد رستخیز
بیم جاسوسے است از اقلیمِ مرگ | اندرونش تیره مثلِ میمِ مرگ
چشمِ او بر رهزنِ کارِ حیات (۲) | گوشِ او بر گیرِ اخبارِ حیات
هر شرِ پنهاں که اندر قلبِ تست | اصلِ او بیم است اگر بینی درست
لابه و مکّاری و کین و دروغ (۳) | این همه از خوف می گیرد فروغ
پردهٔ زور و ریا پیراهنش | فتنه را آغوشِ مادر دامنش

زانکه از همت نباشد استوار　　　می شود خوشنود با ناسازگار

هر که رمزِ مصطفیٰ فهمیده است
شرک را در خوف مضمر دیده است

# محاورۂ تیر و شمشیر

سرِّ حق تیر از لبِ سوفار گفت　　　تیغ را در گرمیٔ پیکار گفت
اے پری پیکر جوہر اندر قافِ تو　　　ذوالفقارِ حیدرؓ از اسلافِ تو
قوّتِ بازوے خالد دیدۂ　　　شام را بر سر شفق پاشیدۂ
آتشِ قہرِ خدا سرمایۂ ات　　　جنت الفردوس زیر سایۂ ات
در ہوا ایم یا میانِ ترکشم　　　ہر کجا باشم سراپا آتشم
از کمان آیم چو سوے سینہ من　　　نیک می بینیم بہ توے سینہ من

گر نباشد در میانِ قلبِ سلیم | فارغ از اندیشہاے یاس و بیم
چاک چاک از نوکِ خود گرد انمش | نیمہ از موجِ خوں پوشانمش
در صفاے او ز قلبِ مومن است | ظاہرش روشن ز نورِ باطن است

از تفِ او آب گردد جانِ من
ہمچو شبنم می چکد پیکانِ من

## حکایتِ شیر و شہنشاہ عالمگیر رحمۃ اللہ علیہ

شاہِ عالمگیرِ گردوں آستاں | اعتبارِ دودمانِ گورگاں
پایۂ اسلامیاں برتر ازو | احترامِ شرعِ پیغمبرؐ ازو
درمیانِ کارزارِ کفر و دیں | ترکشِ مارا خدنگِ آخریں
تخمِ الحادے کہ اکبر پرورید | باز اندر فطرتِ دارا دمید

شمعِ دل در سینہ ہا روشن نبود | ملتِ ما از فساد ایمن نبود
حق گزید از ہند عالمگیر را | آں فقیرِ صاحبِ شمشیر را
از پئے احیاے دیں مامور کرد | بہرِ تجدیدِ یقیں مامور کرد
برقِ تیغش خرمنِ الحاد سوخت | شمعِ دیں در محفلِ ما برفروخت
کور ذوقاں داستانہا ساختند | وسعتِ ادراکِ او نشناختند
شعلۂ توحید را پروانہ بود | چوں براہیم اندریں بتخانہ بود

در صفِ شاہنشہاں یکتاستے
فقرِ او از تربتش پیداستے

روزے آں زیبندۂ تاج و سریر | آں سپہدار و شہنشاہ و فقیر
صبحگاہاں شد بہ سیرِ بیشۂ | با پرستارے وفا اندیشۂ
سرخوش از کیفیتِ بادِ سحر | طائراں تسبیح خواں بر ہر شجر
شاہِ رمز آگاہ شد محوِ نماز | خیمہ بر زد در حقیقت از مجاز

شیر ببر آمد پدید از طرف دشت — از خروش او فلک لرزنده گشت

بوی انسان دادش از انسان خبر — پنجه زد عالمگیر را اندر کمر

دست شه نادیده خنجر برکشید — شرزه شیری را شکم از هم درید

دل بخود راهی نداد اندیشه را — شیر قالین کرد شیر بیشه را

باز سوی حق رمید آن ناصبور — بود معراجش نماز با حضور

این چنین دل خودنما و خودشکن — دارد اندر سینهٔ مومن وطن

بندهٔ حق پیش مولی لاستی — پیش باطل از نعم برجاستی

تو هم ای نادان دلی آور بدست — شاهدی را محملی آور بدست

خویش را در باز و خود را باز گیر — دام گستر از نیاز و ناز گیر

عشق را آتش زن اندیشه کن — روبهٔ حق باش و شیری پیشه کن

خوف حق عنوان ایمان است و بس
خوف غیر از شرک پنهان است و بس

# رُکنِ دوم

## رسالت

تارکِ آفل براہیمِ خلیل (۱) انبیا را نقشِ پائے او دلیل
آں خدائے لم یزل را آیتے (۲) داشت در دل آرزوئے ملّتے
جوئے اشک از چشمِ بیخوابش چکید (۳) تا پیامِ طہّرا بیتی شنید
بہرِ ما ویرانہ آباد کرد (۴) طائفاں را خانہ بنیاد کرد

---

(۱) آفل: غروب ہونے والا۔ زوال پذیر۔ تلمیح ہے آیۂ شریفہ لَاۤ اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ کی طرف ۱۲
(۲) رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَیْنِ لَکَ وَمِنْ ذُرِّیَّتِنَاۤ اُمَّۃً مُّسْلِمَۃً لَّکَ (آیۂ شریفہ)
(۳) وَعَهِدْنَاۤ اِلٰۤی اِبْرٰهٖمَ وَاِسْمٰعِیْلَ اَنْ طَهِّرَا بَیْتِیَ لِلطَّآئِفِیْنَ وَالْعٰكِفِیْنَ وَالرُّكَّعِ السُّجُوْدِ (آیۂ شریفہ)
(۴) رَبَّنَاۤ اِنِّیْۤ اَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّیَّتِیْ بِوَادٍ غَیْرِ ذِیْ زَرْعٍ عِنْدَ بَیْتِكَ الْمُحَرَّمِ (آیۂ شریفہ)

تا نہالِ تُبْ عَلَیْنَا غنچہ بست (۱) صورتِ کارِ بہارِ ما نشست

حق تعالےٰ پیکرِ ما آفرید وز رسالت در تنِ ما جاں دمید

حرفِ بے صوت اندریں عالم بدیم از رسالت مصرعِ موزوں شدیم

از رسالت در جہاں تکوینِ ما از رسالت دینِ ما آئینِ ما

از رسالت صد ہزار ایں ما یک است جزوِ ما از جزوِ ما لاینفک است

آں کہ شانِ اوست یَہْدِیْ مَنْ یُّرِیْدُ از رسالت حلقہ گردِ ما کشید

حلقۂ ملت محیط افراستے مرکزِ او وادیِ بطحاستے

ما ز حکمِ نسبتِ او ملتیم اہلِ عالم را پیامِ رحمتیم

از میانِ بحرِ او خیزیم ما مثلِ موج از ہم نمے ریزیم ما

امتش در حرزِ دیوارِ حرم (۲) نعرہ زن مانندِ شیراں در اجم

(۱) رَبَّنَا وَاَرِنَا مَنَاسِکَنَا وَتُبْ عَلَیْنَا اِنَّکَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِیْمُ ۝ (آیہ شریفہ)

(۲) اَحَلَّ اُمَّتَہٗ فِیْ حِرْزِ مِلَّتِہٖ — کَاللَّیْثِ حَلَّ مَعَ الْاَشْبَالِ فِیْ اَجَمٖ ۝
(قصیدہ بُردہ)

معنی حرفم کنی تحقیق اگر — بنگری با دیدهٔ صدیقؓ اگر

قوتِ قلب و جگر گردد نبیؐ — از خدا محبوب‌تر گردد نبیؐ

قلبِ مومن را کتابش قوت است — حکمتش حبل الوریدِ ملت است

دامنش از دست دادن مردن است — چوں گل از بادِ خزاں افسردن است

زندگی قوم از دمِ او یافت است — ایں سحر از آفتابش تافت است

فرد از حق ملت از وے زنده است — از شعاعِ مهرِ او تابنده است

از رسالت هم‌نوا گشتیم ما — هم‌نفس هم مدعا گشتیم ما

کثرتِ هم مدعا وحدت شود — پخته چوں وحدت شود ملت شود

زنده هر کثرت ز بندِ وحدت است — وحدتِ مسلم ز دینِ فطرت است

دینِ فطرت از نبیؐ آموختیم — در رهِ حق مشعلے افروختیم

ایں گهر از بحرِ بے پایانِ اوست — ما که یکجانیم از احسانِ اوست

تا نه ایں وحدت ز دستِ ما رود — هستیِ ما با ابد همدم شود

پس خدا بر ما شریعت ختم کرد | بر رسولِ ما رسالت ختم کرد
رونق از ما محفلِ ایام را | او رسل را ختم و ما اقوام را
خدمتِ ساقی گری با ما گذاشت | داد ما را آخریں جامے کہ داشت
لا نبیَّ بعدی ز احسانِ خداست | پردۂ ناموسِ دینِ مصطفےٰ است
قوم را سرمایۂ قوت ازو | حفظِ سرّ وحدتِ ملت ازو
حق تعالیٰ نقشِ ہر دعوےٰ شکست | تا ابد اسلام را شیرازہ بست

دل ز غیر اللہ مسلماں برکند
نعرۂ لا قوم بعدی می زند[1]

---

(۱) لما دعا اللہ داعینا لطاعتہ — باکرم الرسل کنا اکرم الامم (بوصیری)

## در معنی این که مقصود رسالت محمدیہ تشکیل و تأسیس حریت و مساوات و اخوت بنی نوع آدم است

بود انسان در جہان انسان پرست ٭ ناکس و نابود مند و زیر دست

سطوت کسریٰ و قیصر رہزنش ٭ بند ہا در دست و پا و گردنش

کاہن و پاپا و سلطان و امیر ٭ بہر یک نخچیر صد نخچیر گیر

صاحب اورنگ و ہم پیر کنشت ٭ باج بر کشت خراب او نوشت

در کلیسا اسقف رضوان فروش ٭ بہر این صید زبون دامے بدوش

برہمن گل از خیابانش ببرد ٭ خرمنش مغ زادہ با آتش سپرد

از غلامی فطرت او دون شدہ ٭ نغمہ ہا اندر نئے او خون شدہ

تا امینے حق بحقداران سپرد ٭ بندگان را مسند خاقان سپرد

شعله ها از مرده خاکستر گشاد — کوهکن را پایۀ پرویز داد

اعتبارِ کارِ بندان را فزود — خواجگی از کارفرمایان ربود

قوتِ او هر کهن پیکر شکست — نوعِ انسان را حصارِ تازه بست

تازه جان اندر تنِ آدم دمید — بنده را باز از خداوندان خرید

زادنِ او مرگِ دنیائے کهن — مرگِ آتش خانه و دیر و شمن

حریت زاد از ضمیرِ پاکِ او — این مے نوشین چکید از تاکِ او

عصرِ نو کاین صد چراغ آورده است — چشم در آغوشِ او وا کرده است

نقشِ نو بر صفحۀ ہستی کشید — امتے گیتی کشائے آفرید

امتے از ماسوا بیگانۂ — بر چراغِ مصطفیٰ پروانۂ

امتے از گرمیِ حق سینه تاب — ذرّه اش شمعِ حریمِ آفتاب

کائنات از کیفِ او رنگین شده — کعبه ها بتخانه ہائے چین شده

مرسلان و انبیا آبائے او — اکرمِ او نزدِ حق اتقائے او

کلُّ مؤمنٍ اِخوةٌ اندر دلش — حریّت سرمایهٔ آب و گلش

ناشکیبِ امتیازات آمده — در نهادِ او مساوات آمده

همچو سرو آزاد فرزندانِ او (۱) — پخته از قالوا بلیٰ پیمانِ او

سجدهٔ حق کل بسیمایش زده
ماه و انجم بوسه بر پایش زده

---

## حکایت بو عبید و جابان در معنیٔ اخوّتِ اسلامیه

شد اسیرِ مسلمے اندر نبرد (۲) — قائدے از قائدانِ یزدجرد (۳)

گبر باراں دیده و عیّار بود — حیله جو و پرفن و مکّار بود

از مقامِ خود خبردارش نه کرد — هم ز نامِ خود خبردارش نه کرد

---

(۱) اَلستُ بِربّکم، قالوا بلیٰ (آیهٔ شریفه) ۱۲ - (۲) قائد سپه سالار ۱۲ - (۳) یزدجرد نام شهنشاهِ ایران

گفت میخواهم که جان بخشی مرا — چون مسلمانان امان بخشی مرا

کرد مسلم تیغ را اندر نیام — گفت خونت ریختن بر من حرام

چون درفشِ کاویانی چاک شد (۱) — آتشِ اولادِ ساسان خاک شد

آشکارا شد که جابان است او — میرِ سربازانِ ایران است او

قتلِ او از میرِ عسکر خواستند — از فریبِ او سخن آراستند

بوعبید آن سیدِ فوجِ حجاز — در وغا عزمش ز لشکر بی نیاز

گفت اے یاران مسلمانیم ما — تارِ چنگیم و یک آهنگیم ما

نعرهٔ حیدرؓ نوائے بوذرؓ است — گرچہ از حلقِ بلالؓ و قنبرؓ است

ہر یکے از ما امینِ ملت است — صلح و کینش صلح و کینِ ملت است

ملت ار گردد اساسِ جانِ فرد — عہدِ ملت می شود پیمانِ فرد

گرچہ جابان دشمنِ ما بودہ است — مسلمے او را امان بخشودہ است

(۱) درفشِ کاویانی: ایرانی علم کا نام ۱۲

خونِ او اے معشرِ خیر الانام
بر دمِ تیغِ مسلماناں حرام

## حکایتِ سلطان مُراد و معمار در معنیٔ مساواتِ اسلامیہ

بود معمارے ز اقلیمِ خجند — در فنِ تعمیر نامِ او بلند

ساخت آں صنعت گرِ فرہاد زاد — مسجدے از حکمِ سلطانِ مُراد

خوش نیامد شاہ را تعمیرِ او — خشمگیں گردید از تقصیرِ او

آتشِ سوزندہ از چشمش چکید — دستِ آں بیچارہ از خنجر برید

جوئے خوں از ساعدِ معمار رفت — پیشِ قاضی ناتوان و زار رفت

آں ہنرمندے کہ نقشش سنگ سفت — داستانِ جورِ سلطاں باز گفت

گفت اے پیغامِ حق گفتارِ تو — حفظِ آئینِ محمد کارِ تو

سفتهٔ گوشِ سطوتِ شاهان نیم — قطع کن از روئے قرآن دعویم

قاضیِ عادل بدندان خسته لب — کرد شه را در حضورِ خود طلب

رنگِ شه از هیبتِ قرآن پرید — پیشِ قاضی چون خطاکاران رسید

از خجالت دیده بر پا دوخته — عارضِ او لاله ها اندوخته

یک طرف فریادیِ دعوے گرے — یک طرف شاهنشهِ گردون فرے

گفت شه از کرده خجلت برده ام — اعتراف از جرمِ خود آورده ام

گفت قاضی فِی الْقِصَاصِ آمد حیوٰة (۱) — زندگی گیرد باین قانون ثبات

عبدِ مسلم کمتر از احرار نیست — خونِ شه رنگین تر از معمار نیست

چون مراد این آیهٔ محکم شنید — دستِ خویش از آستین بیرون کشید

مدعی را تابِ خاموشی نماند (۲) — آیهٔ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَان خواند

گفت از بهرِ خدا بخشیدمش — از برائے مصطفےٰ بخشیدمش

---

(۱) وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ يّٰاُولِي الْاَلْبَابِ (آیہ شریفہ)

(۲) اِنَّ اللّٰهَ يَاْمُرُكُمْ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ ط (آیہ شریفہ)

یافت مورے بر سلیمانے ظفر — سطوتِ آئینِ پیغمبرؐ نگر

پیشِ قرآں بندہ و مولا یکے است

بوریا و مسندِ دیبا یکے است

---

## در معنیٔ حریتِ اسلامیہ و سرِّ حادثۂ کربلا

ہر کہ پیماں با ہو الموجود بست — گردنش از بندِ ہر معبود رست

مومن از عشق است و عشق از مومن است — عشق را ناممکنِ ما ممکن است

عقل سفاک است و او سفاک تر — پاک تر چالاک تر بیباک تر

عقل در پیچاکِ اسباب و علل — عشق چوگان بازِ میدانِ عمل

عشق صید از زورِ بازو افگند — عقل مکار است و دامے می زند

عقل را سرمایہ از بیم و شک است — عشق را عزم و یقیں لاینفک است

آن کند تعمیر تا ویران کند — این کند ویران که آبادان کند

عقل چون باد است ارزان جهان — عشق کمیاب و بهای او گران

عقل محکم از اساس چون و چند — عشق عریان از لباس چون و چند

عقل میگوید که خود را پیش کن — عشق گوید امتحان خویش کن

عقل با غیر آشنا از اکتساب — عشق از فضل است و با خود در حساب

عقل گوید شاد شو آباد شو — عشق گوید بنده شو آزاد شو

عشق را آرام جان حریت است — ناقه‌اش را ساربان حریت است

آن شنیدستی که هنگام نبرد — عشق با عقل هوس پرور چه کرد

آن امام عاشقان پور بتول (رض) — سرو آزادی ز بستان رسول

الله الله بای بسم الله پدر — معنی ذبح عظیم[1] آمد پسر

بهر آن شهزادهٔ خیر الملل — دوش ختم المرسلین نعم الجمل[2]

---

(۱) وفدیناه بذبح عظیم (آیه شریفه)

(۲) نعم الجمل جملکما و نعم العدلان انتما (حدیث)

سرخ رو عشقِ غیور از خونِ او — شوخیِ این مصرع از مضمونِ او

در میانِ امت آن کیوان جناب — ہمچو حرفِ قُل ہو اللہ در کتاب

موسیٰ و فرعون و شبیرؑ و یزید — این دو قوت از حیات آید پدید

زندہ حق از قوتِ شبیری است — باطل آخر داغِ حسرت میری است

چون خلافت رشتہ از قرآں گسیخت — حریت را زہر اندر کام ریخت

خاست آن سر جلوۂ خیر الامم — چون سحابِ قبلہ باران در قدم

بر زمینِ کربلا بارید و رفت — لالہ در ویرانہ ہا کارید و رفت

تا قیامت قطعِ استبداد کرد — موجِ خونِ او چمن ایجاد کرد

بہرِ حق در خاک و خون غلطیدہ است (۱) — پس بنائے لا الہ گردیدہ است

مدعایش سلطنت بودے اگر — خود نکردے با چنین ساماں سفر

دشمناں چوں ریگِ صحرا لاتعد (۲) — دوستانِ او بہ یزداں ہم عدد

---

(۱) حقا کہ بنائے لا الہ ہست حسینؓ (خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ) ۱۲

(۲) لاتعد: بے شمار ۱۲

سرّ ابراہیمؑ و اسمٰعیلؑ بود     یعنی آں اجمال را تفصیل بود

عزمِ او چوں کوہساراں استوار     پایدار و تند سیر و کامگار

تیغ بہرِ عزتِ دین است و بس     مقصدِ او حفظِ آئین است و بس

ماسوا اللہ را مسلماں بندہ نیست     پیشِ فرعونے سرش افگندہ نیست

خونِ او تفسیرِ ایں اسرار کرد     ملتِ خوابیدہ را بیدار کرد

تیغِ لا چوں از میاں بیروں کشید     از رگِ اربابِ باطل خوں کشید

نقشِ الا اللہ بر صحرا نوشت     سطرِ عنوانِ نجاتِ ما نوشت

رمزِ قرآں از حسینؓ آموختیم     ز آتشِ او شعلہ ہا اندوختیم

شوکتِ شام و فرِ بغداد رفت     سطوتِ غرناطہ ہم از یاد رفت

تارِ ما از زخمہ اش لرزاں ہنوز     تازہ از تکبیرِ او ایماں ہنوز

اے صبا اے پیکِ دور افتادگاں

اشکِ ما بر خاکِ پاکِ او رساں

## در معنیٰ این کہ چون ملتِ محمدیہ موسّس بر توحید و رسالت است پس نہایتِ مکانی ندارد

جوہرِ ما با مقامے بستہ نیست
بادۂ تندش بجامے بستہ نیست

ہندی و چینی سفالِ جامِ ماست
رومی و شامی گِلِ اندامِ ماست

قلبِ ما از ہند و روم و شام نیست
مرز و بومِ او بجز اسلام نیست

پیشِ پیغمبر چو کعبِ پاک زاد
ہدیۂ آورد از بانت سعاد

در ثنایش گوہرِ شب تاب سفت
سیفِ مسلول از سیوف الہند گفت

(۱) حضرت کعبؓ نبی کریمؐ کو بہت ایذا دیا کرتے تھے فتح مکہ کے بعد مکہ سے بھاگ کر طائف چلے گئے وہاں سے قصیدہ بانت سعاد لکھ کر حضور اکرمؐ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور اپنے گذشتہ گناہوں کی معافی مانگی حضورؐ نے ان کو معاف کر دیا اور قصیدے کے صلے میں اپنی چادر مبارک عطا فرمائی۔ اس قصیدے میں کعبؓ نے حضورؐ کو "سیف من سیوف الہند" (ہندوستان کی تلواروں میں سے ایک تلوار) کے الفاظ سے مخاطب کیا مگر حضورؐ نے کعبؓ کے مصرع میں اصلاح دیکر فرمایا "سیف من سیوف اللہ" کہنا چاہیے (یعنی خدا کی تلواروں میں سے ایک تلوار)

آں مقامش برتر از چرخِ بلند　　نامدش نسبت با قلیمے پسند

گفت سیفٌ مِن سیوفِ اللہ گو　　حق پرستی جز براہِ حق مپو

ہمچناں آں رازدانِ جزو و کل　　گردِ پایش سرمۂ چشمِ رسل

گفت با امتؐ ز دنیائے شما　　دوستدارم طاعت و طیب و نسا

گر ترا ذوقِ معانی رہنماست　　نکتہ پوشیدہ در حرفِ شماست

یعنی آں شمعِ شبستانِ وجود　　بود در دنیا و از دنیا نبود

جلوۂ او قدسیاں را سینہ سوز (۱)　　بود اندر آب و گل آدم ہنوز

من ندانم مرز و بومِ او کجاست　　ایں قدر دانم کہ با ما آشناست

ایں عناصر را جہانِ ما شمرد　　خویشتن را میہمانِ ما شمرد

زانکہ ما از سینہ جاں گم کردہ ایم　　خویش را در خاکداں گم کردہ ایم

مسلم استی دل با قلیمے مبند　　گم مشو اندر جہانِ چون و چند

---

(۱) کنتُ نبیاً و آدم بین الماءِ و الطین۔

می نگنجد مسلم اندر مرز و بوم — در دلِ او یاوه گردد شام و روم

دل بدست آور که در پہنائے دل
می شود گم این سرائے آب و گل

عقدۂ قومیتِ مسلم کشود — از وطن آقائے ما هجرت نمود
حکمتش یک ملّتِ گیتی نورد — بر اساسِ کلمۂ تعمیر کرد
تا ز بخشش‌ہائے آں سلطانِ دیں — مسجدِ ما شد همه روئے زمیں
آں که در قرآں خدا او را ستود — (۱) آں که حفظِ جانِ او موعود بود
دشمناں بے دست و پا از هیبتش — لرزه بر تن از شکوهِ فطرتش
پس چرا از مسکنِ آبا گریخت؟ — تو گماں داری که از اعدا گریخت؟
قصه گویاں حق ز ما پوشیده اند — معنیِ هجرت غلط فهمیده اند
هجرت آئینِ حیاتِ مسلم است — این ز اسبابِ ثباتِ مسلم است
معنیِ او از تنک آبی رم است — ترکِ شبنم بهرِ تسخیرِ یم است

(۱) واللّٰه یعصمک من الناس (آیهٔ شریف)

بگذر از گل گلستاں مقصود نیست
این زیاں پیرایہ بند سود نیست

مہر را آزادہ رفتن آبروست
عرصۂ آفاق زیر پائے اوست

ہمچو جو سرمایہ از باراں مخواہ
بیکراں شو در جہاں پایاں مخواہ

بود بحر تلخ رو یک سادہ دشت
ساحلے ورزید و از شرم آب گشت

بایدت آہنگِ تسخیرِ ہمہ
تا تو می باشی فراگیرِ ہمہ

صورتِ ماہی بہ بحر آباد شو
یعنی از قیدِ مقام آزاد شو

ہر کہ از قیدِ جہات آزاد شد
چوں فلک در شش جہت آباد شد

بوئے گل از ترکِ گل جولانگر است
در فراخائے چمن خود گستر است

اے کہ یک جا در چمن انداختی
مثلِ بلبل با گلے در ساختی

چوں صبا بارِ قبول از دوش گیر
گلشن اندر حلقۂ آغوش گیر

از فریبِ عصرِ نو ہشیار باش
رہ فتد اے راہرو ہشیار باش

# در معنی این که وطن اساس ملت نیست

آن چنان قطعِ اخوت کرده اند — بر وطن تعمیرِ ملت کرده اند

تا وطن را شمعِ محفل ساختند — نوعِ انسان را قبائل ساختند

جنتے جستند در بئس القرار (۱) — تا احلوا قومهم دار البوار

این شجر جنت ز عالم برده است — تلخیِ پیکار بار آورده است

مردمی اندر جهان افسانه شد — آدمی از آدمی بیگانه شد

روح از تن رفت و هفت اندام ماند (۲) — آدمیت گم شد و اقوام ماند

تا سیاست مسندِ مذهب گرفت — این شجر در گلشنِ مغرب گرفت

قصهٔ دینِ مسیحائی فسرد — شعلهٔ شمعِ کلیسائی فسرد

(۱) الم تر الی الذین بدلوا نعمة الله کفرا و احلوا قومهم دار البوار جهنم یصلونها و بئس القرار (آیه شریفه)

(۲) هفت اندام: اعضاء جسمانی ۱۲

اُسقف از بے طاقتی درماندۂ (۱) مہرہ ہا از کف بروں افشاندۂ

قومِ عیسیٰ بر کلیسا پا زدہ　　نقدِ آئینِ چلیپا وا زدہ

دہریت چوں جامۂ مذہب درید　　مرسلے از حضرتِ شیطاں رسید

آں فلارنساویِ باطل پرست (۲) سرمۂ او دیدۂ مردم شکست

نسخہ بہرِ شہنشاہاں نوشت　　در گِلِ ما دانۂ پیکار کشت

فطرتِ او سوئے ظلمت بردہ رخت　　حق ز تیغِ خامۂ او لخت لخت

بتگری مانندِ آزر پیشہ اش　　بست نقشِ تازہ اندیشہ اش

مملکت را دینِ او معبود ساخت　　فکرِ او مذموم را محمود ساخت

بوسہ تا بر پائے ایں معبود زد　　نقدِ حق را بر عیارِ سود زد

باطل از تعلیمِ او بالیدہ است　　حیلہ اندازی فنے گردیدہ است

طرحِ تدبیرِ زبوں فرجام ریخت (۳) ایں خسک در جادۂ ایام ریخت

---

(۱) اُسقف: پاپا پاپائے اعظم ۱۲ - (۲) فلارنساوی یعنی میکیاولی کتاب الملوک کا مشہور مصنف جو فلارنس میں پیدا ہوا ۱۲ - (۳) خسک: کانٹے ۱۲-

شب بچشمِ اہلِ عالم چیدہ است
مصلحت تزویر را نامیدہ است

# در معنی ایں کہ ملّتِ محمّدیہ نہایتِ زمانی هم ندارد که دوام ایں ملّتِ شریفہ موعود است

در بہاراں جوششِ بلبل دیدۂ
رستخیزِ غنچہ و گل دیدۂ

چوں عروساں غنچہ ہا آراستہ
از زمین یک شہرِ انجم خاستہ

سبزہ از اشکِ سحر شوئیدۂ
از سرودِ آبِ جو خوابیدۂ

غنچہ بر می دمد از شاخسار
گیر دش بادِ نسیم اندر کنار

غنچۂ از دستِ گلچیں خوں شود
از چمن مانندِ بو بیروں رود

بست قمری آشیان بلبل پرید
قطرۂ شبنم رسید و بو رمید

رخصتِ صد لالۂ ناپایدار
کم نسازد رونقِ فصلِ بہار

از زیانِ گنجِ فراوانش ہماں
محفلِ گلہائے خندانش ہماں

فصلِ گل از نسترن باقی تر است
از گل و سرو و سمن باقی تر است

کانِ گوہر پارۂ گوہر گرے
کم نگردد از شکستِ گوہرے

صبح از مشرق ز مغرب شام رفت
جامِ صد روز از خمِ ایّام رفت

بادہ ہا خوردند و صہبا باقی است
دوشہا خوں گشت و فردا باقی است

ہمچناں از فردہائے پے سپر
ہست تقویمِ امم پایندہ تر

فرد بر اسرار است و صحبت قائم است
فرد رہ گیر است و ملّت قائم است

ذاتِ او دیگر صفاتش دیگر است
سنتِ مرگ و حیاتش دیگر است

فرد بر می خیزد از مشتِ گلے
قوم زاید از دلِ صاحبدلے

فرد پورِ شصت و ہفتاد است و بس
قوم را صد سال مثلِ یک نفس

زندہ فرد از ارتباطِ جان و تن — زندہ قوم از حفظِ ناموسِ کہن

مرگِ فرد از خشکیٔ رودِ حیات — مرگِ قوم از ترکِ مقصودِ حیات

گرچہ ملّت ہم بمیرد مثلِ فرد (۱) — از اجل فرماں پذیرد مثلِ فرد

امتِ مسلم ز آیاتِ خداست — اصلش از ہنگامۂ قالوا بلیٰ ست

از اجل ایں قوم بے پرواستے (۲) — استوار از نحن نزلنا ستے

ذکر قائم از قیامِ ذاکر است — از دوامِ او دوامِ ذاکر است

تا خدا ان یطفئوا فرمودہ است (۳) — از فسردن ایں چراغ آسودہ است

اُمّتے در حق پرستی کاملے — اُمّتے محبوبِ ہر صاحبدلے

حق بروں آورد ایں تیغِ اصیل — از نیامِ آرزوہائے خلیلؑ

تا صداقت زندہ گردد از دمش — غیرِ حق سوزد ز برقِ پیہمش

ما کہ توحیدِ خدا را حجتیم — حافظِ رمزِ کتاب و حکمتیم

---

(۱) و لکلّ اُمّۃٍ اجل (آیہ شریفہ) (۲) انّا نحن نزّلنا الذکر و انّا لہٗ لحٰفظون (آیہ شریفہ)

(۳) یُریدون ان یُطفئوا نور اللّٰہ بافواھھم واللّٰہ مُتمّ نورہٖ ولو کرہ الکٰفرون (-)

آسماں با ما سرِ پیکار داشت — در بغل یک فتنۂ تاتار داشت

بندہا از پا کشود آں فتنہ را — بر سرِ ما آزمود آں فتنہ را

فتنۂ پامالِ راہش محشرے — کشتۂ تیغِ نگاہش محشرے

خفتہ صد آشوب در آغوشِ او — صبحِ امروزے نزاید دوشِ او

سطوتِ مسلم بخاک و خوں تپید — دید بغداد آنچہ روما ہم ندید

تو مگر از چرخِ کج رفتار پرس — زاں نو آئینِ کہن پندار پرس

آتشِ تاتاریاں گلزار کیست؟ — شعلہ ہائے او گلِ دستار کیست؟

زانکہ ما را فطرت ابراہیمی است — ہم بہ مولا نسبت ابراہیمی است

از تہِ آتش بر اندازیم گل — نارِ ہر نمرود را سازیم گل

شعلہ ہائے انقلابِ روزگار — چوں بباغِ ما رسد گردد بہار

رومیاں را گرم بازاری نماند — آں جہانگیری جہانداری نماند

شیشۂ ساسانیاں در خوں نشست — رونقِ خمخانۂ یوناں شکست

مصر هم در امتحان ناکام ماند | استخوانِ او تهِ اهرام ماند
در جهان بانگِ اذان بود ست و هست | ملّتِ اسلامیان بود ست و هست
عشق آئینِ حیاتِ عالم است | امتزاجِ سالماتِ عالم است
عشق از سوزِ دلِ ما زنده است | از شرارِ لا اله تابنده است

گرچه مثلِ غنچه دلگیریم ما
گلستان میرد اگر میریم ما

## در معنی اینکه نظامِ ملّت غیر از آئین صورت نه بندد و آئینِ ملّتِ محمّدیہ قرآن است

ملّتے را رفت چوں آئیں ز دست | مثلِ خاک اجزائے او از ہم شکست

هستیِ مسلم ز آئین است و بس — باطنِ دینِ نبیؐ این است و بس

برگِ گل شد چون ز آئین بسته شد — گل ز آئین بسته شد گلدسته شد

نغمه از ضبطِ صدا پیداستی — ضبط چون رفت از صدا غوغاستی

در گلوی ما نفس موجِ هواست — چون هوا پابندِ نی گردد نواست

تو همی دانی که آئینِ تو چیست؟ — زیرِ گردون سرِ تمکینِ تو چیست؟

آن کتابِ زنده قرآنِ حکیم — حکمتِ او لایزال است و قدیم

نسخهٔ اسرارِ تکوینِ حیات — بے ثبات از قوتش گیرد ثبات

حرفِ او را ریب نی تبدیل نی (۱) (۲) — آیه‌اش شرمندهٔ تاویل نی

پخته‌تر سودای خام از زورِ او — در فتد با سنگ جام از زورِ او

می‌برد پابند و آزاد آورد — صید بندان را بفریاد آورد

نوعِ انسان را پیامِ آخرین — حاملِ او رحمةً للعالمینؐ

(۱) لاریبَ فیه (آیه شریفه) ۱۲ - (۲) لاتبدیلَ لکلمةِ اللہ (آیه شریفه) ۱۲

باج می گیرد ز نار ارجمند — بنده را از سجده سازد سربلند
رهزنان از حفظِ او رهبر شدند — از کتابے صاحبِ دفتر شدند
دشت پیمایان ز تابِ یک چراغ — صد تجلّی از علوم اندر دماغ
آنکه دوشِ کوه بارش بر نتافت (۱) — سطوتِ او زهرهٔ گردون شگافت
بنگر آں سرمایۂ آمالِ ما — گنجد اندر سینۂ اطفالِ ما
آں جگر تابِ بیابانِ کم آب — چشمِ او احمر ز سوزِ آفتاب
خوشتر از آهو رمِ جمّازه اش (۲) — گرم چوں آتش دمِ جمّازه اش
رختِ خواب افگنده در زیرِ نخیل — صبحدم بیدار از بانگِ رحیل
دشت سیر از بام و در نا آشنا — هرزه گرد از حضر نا آشنا
تا دلش از گرمیِ قرآں تپید — موجِ بیتابش چو گوهر آرمید
خواند ز آیاتِ مبینِ او سبق — بنده آمد خواجه رفت از پیشِ حق

(۱) اِنّا عَرَضْنَا الامانۃ علی السمٰوٰتِ والارض .... الخ (آیۂ شریفہ) ۱۲ – (۲) جمّازہ: اونٹنی ۱۲

از جهانبانی نوازد ساز او — مسند جم گشت پا انداز او

شهرها از گرد پایش ریختند — صد چمن از یک گلش انگیختند

اے گرفتار رسوم ایمان تو — شیوه ہاے کافری زندان تو

قطع کردی امر خود را در زبر (۱) — جادهٔ پیمائی الی شیءٍ نکر (۲)

گر تو می خواہی مسلمان زیستن — نیست ممکن جز بقرآن زیستن

صوفی پشمینه پوش حال مست — از شراب نغمهٔ قوّال مست

آتش از شعر عراقی در دلش — در نمی سازد بقرآن محفلش

از کلاه و بوریا تاج و سریر — فقر او از خانقاهان باج گیر

واعظ دستان زن افسانه بند — معنی او پست و حرف او بلند

از خطیب و دیلمی گفتار او (۳) — با ضعیف و شاذ و مرسل کار او

---

(۱) فتقطّعوا امرهم بینهم زبرا (آیهٔ شریفه) ۔ (۲) یوم یدع الداع الی شیءٍ نکر (آیهٔ شریفه)

(۳) خطیب و دیلمی اسماے محدثین ۔ ضعیف و شاذ و مرسل : اقسام حدیث ۔ ۱۲

از تلاوت بر تو حق دارد کتاب
تو ازو کامی کہ می خواہی بیاب

## در معنی اینکہ در زمانۂ انحطاط تقلید از اجتہاد اولیٰ‌تر است

عہد حاضر فتنہ ہا زیر سر است     طبع ناپروای او آفت گر است

بزم اقوام کہن برہم ازو     شاخسار زندگی بی نم ازو

جلوہ اش ما را ز ما بیگانہ کرد     ساز ما را از نوا بیگانہ کرد

از دل ما آتش دیرینہ برد     نور و نار لا الہ از سینہ برد

مضمحل گردد چو تقویم حیات     ملت از تقلید می گیرد ثبات

راہ آبا رو کہ این جمعیت است     معنی تقلید ضبط ملت است

در خزان ای بی نصیب از برگ و بار     از شجر مگسل بامید بہار

بحر گم کردی زیاں اندیش باش          حافظِ جوے کم آبِ خویش باش

شاید از سیلِ قہستاں بخوری          باز در آغوشِ طوفاں پروری

پیکرت دارد اگر جانِ بصیر          عبرت از احوالِ اسرائیل گیر

گرم و سردِ روزگارِ او نگر          سختیِ جانِ نزارِ او نگر

خوں گراں سیر است در رگہائے او          سنگِ صد پہلو و یک سیمائے او

پنجۂ گردوں چو انگورش فشرد          یادگارِ موسےٰ و ہاروں نمرد

از نوائے آتشینش رفت سوز          لیکن اندر سینہ دم دارد ہنوز

زانکہ چوں جمعیتش از ہم شکست          جز براہِ رفتگاں محمل نہ بست

اے پریشاں محفلِ دیرینہ ات          مُرد شمعِ زندگی در سینہ ات

نقش بر دل معنیِ توحید کن          چارۂ کارِ خود از تقلید کن

اجتہاد اندر زمانِ انحطاط          قوم را برہم ہمی پیچد بساط

ز اجتہادِ عالمانِ کم نظر          اقتدا بر رفتگاں محفوظ تر

عقلِ آبایت ہوس فرسودہ نیست  
کارِ پاکاں از غرض آلودہ نیست

فکرِ شاں ریسد ہمے باریک تر  
ورعِ شاں با مصطفیٰ نزدیک تر

ذوقِ جعفرؓ کاوشِ رازیؒ نماند  
آبروئے ملتِ تازی نماند

تنگ بر ما رہگذارِ دیں شد است  
ہر لئیمے رازدارِ دیں شد است

اے کہ از اسرارِ دیں بیگانۂ  
با یک آئیں ساز اگر فرزانۂ

من شنیدستم ز نباضِ حیات  
اختلافِ تست مقراضِ حیات

از یک آئینی مسلماں زندہ است  
پیکرِ ملت ز قرآں زندہ است

ما ہمہ خاک و دلِ آگاہ اوست  
اعتصامش کن کہ حبل اللہ اوست

چوں گہر در رشتۂ او سفتہ شو  
ورنہ مانندِ غبار آشفتہ شو

## در معنی اینکه پختگی سیرت ملیه از اتباع آئین الٰهیه است

| | |
|---|---|
| در شریعت معنی دیگر مجو | غیر ضو در باطن گوهر مجو |
| این گهر را خود خدا گوهرگر است | ظاهرش گوهر بطونش گوهر است |
| علم حق غیر از شریعت هیچ نیست | اصل سنّت جز محبت هیچ نیست |
| فرد را شرع است مرقات یقین (۱) | پخته تر از وی مقامات یقین |
| ملّت از آئین حق گیرد نظام | از نظام محکمے خیزد دوام |
| قدرت اندر علم او پیداستے | هم عصا و هم ید بیضاستے |
| با تو گویم سرّ اسلام است شرع | شرع آغاز است و انجام است شرع |
| اے که باشی حکمت دین را امین | با تو گویم نکتهٔ شرع مبین |
| چون کسے گردد مزاحم بے سبب | با مسلمان در ادائے مستحب |
| مستحب را فرض گردانیده اند | زندگی را عین قدرت دیده اند |

(۱) مرقات ـ زینه ۱۲

روزِ ہیجا لشکرِ اعدا اگر (۱) بر کمانِ صلح گردد بے خطر

گیرد آساں روزگارِ خویش را  بشکند حصن و حصارِ خویش را

تا نگیرد باز کارِ او نظام  تاختن بر کشورش آمد حرام

سرِّ ایں فرمانِ حق دانی کہ چیست  زیستن اندر خطرہا زندگیست

شرع میخواہد کہ چوں آئی بجنگ  شعلہ گردی واشگافی کامِ سنگ

آزماید قوتِ بازوئے تو (۲) می نہد الوند پیشِ روئے تو

باز گوید سرمہ ساز الوند را  از تفِ خنجر گداز الوند را

نیست میشِ ناتوانے لاغرے  در خورِ سرپنجۂ شیرِ نرے

باز چوں با صعوہ خوگر می شود (۳) از شکارِ خود زبوں تر می شود

شارعِ آئیں شناسِ خوب و زشت  بہرِ تو ایں نسخۂ قدرت نوشت

از عمل آہن عصب می سازدت  جائے خوبے درجہاں اندازدت

---

(۱) ہیجا۔ جنگ ۱۲ ۔ (۲) الوند۔ ایران کے ایک پہاڑ کا نام ۱۲ ۔ (۳) صعوہ: ممولا ۱۲

خستہ باشی استوارت می کند — پختہ مثلِ کوہسارت می کند

ہست دینِ مصطفیٰ دینِ حیات — شرعِ او تفسیرِ آئینِ حیات

گر زمینی آسماں سازد ترا — آنچہ حق می خواند آں سازد ترا

صیقلش آئینہ سازد سنگ را

از دلِ آہن رباید زنگ را

تا شعارِ مصطفیٰ از دست رفت — قوم را رمزِ بقا از دست رفت

آں نہالِ سربلند و استوار — مسلمِ صحرائی اشتر سوار

پاے تا در وادیِ بطحا گرفت — تربیت از گرمیِ صحرا گرفت

آں چناں کاہید از بادِ عجم — ہمچو نے گردید از بادِ عجم

آنکہ کشتے شیر را چوں گوسفند — گشت از پامالِ مورے دردمند

آنکہ از تکبیرِ او سنگ آب گشت — از صفیرِ بلبلے بیتاب گشت

آنکہ عزمش کوہ را کاہے شمرد — با توکّل دست و پائے خود سپرد

آنکہ ضربش گردنِ اعدا شکست | قلبِ خویش از ضربہائے سینہ خست

آنکہ کامش نقشِ صد ہنگامہ بست | پائے اندر گوشۂ عزلت شکست

آنکہ فرمانش جہاں را ناگزیر | بر درش اسکندر و دارا فقیر

کوششِ او با قناعت ساز کرد | تا بہ کشکولِ گدائی ناز کرد

شیخ احمد سیّدِ گردوں جناب (۱) | کاسبِ نور از ضمیرش آفتاب

گل کہ می پوشد مزارِ پاکِ او | لا الہ گویاں دمد از خاکِ او

با مریدے گفت اے جانِ پدر | از خیالاتِ عجم باید حذر

زانکہ فکرش گرچہ از گردوں گذشت | از حدِ دینِ نبیؐ بیروں گذشت

اے برادر ایں نصیحت گوش کن | پندِ آں آقائے ملّت گوش کن

قلب را زیں حرفِ حق گرداں قوی

با عرب در ساز تا مسلم شوی

---

(۱) حضرت شیخ احمد رفاعی رحمۃ اللہ علیہ ۔ ۱۲

# در معنی این که حسنِ سیرتِ ملّیه از تأدّب
# بآدابِ محمدیہ است

سائلی مثلِ قضای مبرمی / بر درِ ما زد صدای پیہمی
از غضب چوبی شکستم بر سرش / حاصلِ دریوزه افتاد از برش
عقل در آغازِ ایامِ شباب / می نیندیشد صواب و ناصواب
از مزاجِ من پدر آزرده گشت / لاله زارِ چهره اش افسرده گشت
بر لبش آهی جگر تابی رسید / در میانِ سینهٔ او دل تپید
کوکبی در چشمِ او گردید و ریخت / بر سرِ مژگان دمی تابید و ریخت
همچو آں مرغی که در فصلِ خزاں / لرزد از بادِ سحر در آشیاں
در تنم لرزید جانِ غافلم / رفت لیلای شکیب از محملم

گفت فردا امتِ خیر الرسلؐ — جمع گردد پیشِ آں مولائے کل

غازیانِ ملتِ بیضائے او — حافظانِ حکمتِ رعنائے او

ہم شہیدانے کہ دیں را حجت اند — مثلِ انجم در فضائے ملت اند

زاہدان و عاشقانِ دل فگار — عالمان و عاصیانِ شرمسار

در میانِ انجمن گردد بلند — نالہ ہائے ایں گدائے دردمند

اے صراطت مشکل از بے مرکبی — من چہ گویم چوں مرا پرسد نبیؐ

"حق جوانے مسلمے با تو سپرد
کو نصیبے از دبستانم نبرد
از تو ایں یک کار آساں ہم نشد
یعنی آں انبارِ گل آدم نشد"

در ملامت نرم گفتار آں کریم — من رہینِ خجلت و امید و بیم

اندکے اندیش و یاد آر اے پسر — اجتماعِ امتِ خیر البشرؐ

باز این ریشِ سفیدِ من نگر     لرزۂ بیم و امیدِ من نگر

بر پدر این جورِ نازیبا مکن     پیشِ مولا بنده را رسوا مکن

غنچۂ از شاخسارِ مصطفیٰ     گل شو از بادِ بهارِ مصطفیٰ

از بهارش رنگ و بو باید گرفت     بهرۂ از خُلقِ او باید گرفت

مرشدِ رومی چه خوش فرموده است     آنکه یم در قطره اش آسوده است

"مگسل از ختم الرسل ایامِ خویش     تکیه کم کن بر فن و بر گامِ خویش"

فطرتِ مسلم سراپا شفقت است     در جهان دست و زبانش رحمت است

آنکه مهتاب از سر انگشتش دو نیم     رحمتِ او عام و اخلاقش عظیم

از مقامِ او اگر دور ایستی (۱)     از میانِ معشرِ ما نیستی

تو که مرغِ بوستانِ ما ستی     هم صفیر و هم زبانِ ما ستی

نغمه داری اگر تنها مزن     جز به شاخِ بوستانِ ما مزن

---

(۱) معشر: گروه - جماعت - ۱۲

هر چه هست از زندگی سرمایه دار      میرد اندر عنصر ناسازگار

بلبل استی در چمن پرواز کن      نغمه با هم نوایان ساز کن

ور عقاب استی ته دریا مزی      جز بخلوت خانهٔ صحرا مزی

کوکبی؟ می تاب بر گردون خویش

پا منه بیرون ز پیرامون خویش

قطرهٔ آبی گر از نیسان بری      در فضای بوستانش پروری

تا مثال شبنم از فیض بهار      غنچهٔ تنگش بگیرد در کنار

از شعاع آسمان تاب سحر      کز فسونش غنچه می بندد شجر

عنصر نم برکشی از جوهرش (۱)      ذوق رم از سالمات مضطرش

گوهرت جز موج آبی هیچ نیست      سعی تو غیر از سرابی هیچ نیست

در یم اندازیش که گردد گوهری      تاب او لرزد چو تاب اختری

---

(۱) سالمات: اجزای ترکیبی ۱۲

قطرهٔ نیساں کہ مہجور از یم است ‏ ‏ نذرِ خاشاکے مثالِ شبنم است

طینتِ پاکِ مسلماں گوہر است ‏ ‏ آب و تابش از یمِ پیغمبر است

آبِ نیسانی بآغوشش درآ ‏ ‏ وز میانِ قلزمش گوہر برآ

در جہاں روشن‌تر از خورشید شو

صاحبِ تابانیِ جاوید شو

## در معنی ایں کہ حیاتِ ملیہ مرکزِ محسوس میخواہد و مرکزِ ملتِ اسلامیہ بیت الحرام است

می‌گشایم عقدہ از کارِ حیات ‏ ‏ سازمت آگاہِ اسرارِ حیات

چوں خیال از خود رمیدن پیشہ‌اش ‏ ‏ از جہت دامن کشیدن پیشہ‌اش

در جهانِ دیر و زود آید چسان؟   وقتِ او فردا و دی زاید چسان؟

گر نظر داری یکے بر خود نگر   جز رمِ پیهم نہ اے بیخبر

تا نماید تابِ ناشهودِ خویش   شعلهٔ او پرده بند از دودِ خویش

سیرِ او را تا سکون بیند نظر   موجِ جوشش بستهٔ آمد در گهر

آتشِ او دم بجوشش اندر کشید   لاله گردید و ز شاخے بر دمید

فکرِ خامِ تو گران خیز است و لنگ   تهمتِ گل بست بر پروازِ رنگ

زندگی مرغِ نشیمن ساز نیست   طائرِ رنگ است و جز پرواز نیست

در قفس وامانده و آزاد هم   با نواها می زند فریاد هم

از پرش پرواز شوید دمبدم   چارهٔ خود کرده جوید دمبدم

عقده‌ها خود می زند در کارِ خویش   باز آسان می کند دشوارِ خویش

پا بگل گردد حیاتِ تیزگام   تا دوبالا گرددش ذوقِ خرام

سازها خوابیده اندر سوزِ او   دوش و فردا زادهٔ امروزِ او

دمبدم مشکل گر و آسان گذار | دمبدم نو آفرین و تازه کار

گرچه مثلِ بُو سراپایش رم است | چوں وطن در سینہ گیرد دم است

رشتہ ہائے خویش را بر خود تند | تیمسر گردد گرہ بر خود زند

در گرہ چوں دانہ دارد برگ و بر | چشم بر خود وا کند گردد شجر

خلعتے از آب و گِل پیدا کند | دست و پا و چشم و دل پیدا کند

خلوت اندر تن گزیند زندگی

انجمن ہا آفریند زندگی

ہمچناں آئینِ میلادِ اُمم | زندگی بر مرکزے آید بہم

حلقہ را مرکز چو جاں در پیکر است | خطِ او در نقطۂ او مضمر است

قوم را ربط و نظام از مرکزے | روزگارش را دوام از مرکزے

راز دار و رازِ ما بیت الحرم | سوزِ ما ہم سازِ ما بیت الحرم

چوں نفس در سینۂ او پروریم | جانِ شیریں است او ما پیکریم

تازه رو بستانِ ما از شبنمش — مزرعِ ما آب گیر از زمزمش

تاب دار از ذرّه هایش آفتاب — غوطه زن اندر فضایش آفتاب

دعوی او را دلیل استیم ما — از براهینِ خلیلؑ استیم ما

در جهان ما را بلند آوازه کرد — با حدوثِ ما قِدم شیرازه کرد

ملّتِ بیضا ز طوفش هم نفس — همچو صبحِ آفتاب اندر قفس

از حسابِ او یکی بسیاریت — پخته از بندِ یکی خودداریت

تو ز پیوندِ حریمے زنده‌ٔ — تا طوافِ او کنی پاینده‌ٔ

در جهان جانِ امم جمعیت است — در نگر سِرِّ حرم جمعیت است

عبرتے اے مسلمِ روشن ضمیر — از مآلِ اُمّتِ موسیٰ بگیر

داد چوں آں قوم مرکز را ز دست — رشتهٔ جمعیّتِ ملّت شکست

آنکه بالید اندر آغوشِ رسل — جزوِ او دانندهٔ اسرارِ کل

دهر سیلی بر بنا گوشش کشید — زندگی خوں گشت و از چشمش چکید

رفت نم از ریشہ ہاے تاکِ او | بید مجنوں ہم نروید خاکِ او
از گلِ غربت زباں گم کردۂ (۱) | ہم نوا ہم آشیاں گم کردۂ
شمع مرد و نوحہ خواں پروانہ اش | مشتِ خاکم لرزد از افسانہ اش
اے ز تیغِ جورِ گردوں خستہ تن | اے اسیرِ التباسِ وہم و ظن
پیرہن را جامۂ احرام کن | صبح پیدا از غبارِ شام کن
مثلِ آبا غرق اندر سجدہ شو | آنچناں گم شو کہ یکسر سجدہ شو
مسلمِ پیشیں نیازے آفرید | تا بہ نازِ عالم آشوبے رسید

در رہِ حق پا بہ نوکِ خار ہست
گلستاں در گوشۂ دستار ہست

---

(۱) از گلِ غربت: یعنی غربت کی وجہ سے۔ ۱۲

## در معنی این که جمعیتِ حقیقی از محکم گرفتنِ نصب العینِ ملیہ است و نصب العینِ امتِ محمدیہ حفظ و نشرِ توحید است

| | |
|---|---|
| با تو آموزم زبانِ کائنات | حرف و الفاظ است اعمالِ حیات |
| چوں ز ربطِ مدعائے بستہ شد | زندگانی مطلعِ برجستہ شد |
| مدعا گردد اگر مہمیزِ ما | ہمچو صرصر می رود شبدیزِ ما |
| مدعا رازِ بقائے زندگی | جمعِ سیمابِ قوائے زندگی |
| چوں حیات از مقصدے محرم شود | ضابطِ اسبابِ ایں عالم شود |
| خویشتن را تابعِ مقصد کند | بہرِ او چیند گزیند رد کند |
| ناخدا را یم روی از ساحل است | اختیارِ جادہ ہا از منزل است |
| بر دلِ پروانہ داغ از ذوقِ سوز | طوفِ او گردِ چراغ از ذوقِ سوز |

قیس اگر آوارہ در صحراستے ‌‌ ‌ مدعایش محملِ لیلاستے

تا بود شہر آشنا لیلاے ما ‌ ‌ بر نمی خیزد بصحرا پاے ما

ہمچو جاں مقصود پنہاں در عمل ‌ ‌ کیف و کم از وے پذیرد ہر عمل

گردشِ خونے کہ در رگہاے ماست ‌ ‌ تیز از سعیِ حصولِ مدعاست

از تفِ او خویش را سوزد حیات ‌ ‌ آتشے چوں لالہ اندوزد حیات

مدعا مضرابِ سازِ ہمت است ‌ ‌ مرکزے کو جاذبِ ہر قوت است

دست و پاے قوم را جنباند او ‌ ‌ یک نظر صد چشم را گرداند او

شاہدِ مقصود را دیوانہ شو ‌ ‌ طائفِ ایں شمع چوں پروانہ شو

خوش نواے نغمہ سازِ قُم زد است (۱) ‌ ‌ زخمۂ معنی برابریشم زد است

تا کشد خار از کفِ پا رہ سپر ‌ ‌ می شود پوشیدہ محمل از نظر

---

(۱) رفتم کہ خار از پا کشم محمل نہاں شد از نظر
یک لحظہ غافل گشتم و صد سالہ راہم دور شد (ملک قمی)

گر بقدرِ یک نفس غافل شدی
دُور صد فرسنگ از منزل شدی

این کهن پیکر کہ عالم نامِ اوست (۱) ز امتزاجِ امّہات اندامِ اوست
صد نیستاں کاشت تا یک نالہ رست صد چمن خوں کرد تا یک لالہ رست
نقشہا آورد و افگند و شکست تا بہ لوحِ زندگی نقشِ تو بست
نالہ ہا در کشتِ جاں کاریدہ است تا نوائے یک اذاں بالیدہ است
مدّتے پیکار با احرار داشت با خداوندانِ باطل کار داشت
تخمِ ایماں آخر اندر گِل نشاند با زبانت کلمۂ توحید خواند
نقطۂ ادوارِ عالم لا الہ انتہائے کارِ عالم لا الہ
چرخ را از زورِ او گردندگی مہر را پایندگی رخشندگی
بحر گوہر آفرید از تابِ او موج در دریا تپید از تابِ او

(۱) امتزاج امہات یعنی عناصر کا اختلاط ۱۲

خاک از موجِ نسیمش گل شود | مشتِ پر از سوزِ او بلبل شود
شعله در رگہاے تاک از سوزِ او | خاکِ مینا تابناک از سوزِ او
نغمہ ہایش خفتہ در سازِ وجود | جویدت اے زخمہ ور سازِ وجود
صد نوا داری چو خوں در تن رواں | خیز و مضرابے بہ تارِ او رساں
زانکہ در تکبیر رازِ بودِ تست | حفظ و نشرِ لا الٰہ مقصودِ تست
تا نہ خیزد بانگِ حق از عالمے | گر مسلمانی نیاسائی دمے
می ندانی آیۂ اُمّ الکتاب (۱) | اُمّتِ عادل ترا آمد خطاب
آب و تابِ چہرۂ ایّام تو | در جہاں شاہد علی الاقوام تو
نکتہ سنجاں را صلاے عام دہ | از علومِ اُمّیے پیغام دہ
اُمّیے پاک از ہوٰی گفتارِ او (۲) | شرحِ رمزِ ما غوٰی گفتارِ او (۳)

(۱) وکذٰلک جعلنٰکم امّۃً وّسطاً لتکونوا شہداء علی النّاس ط
(۲) وما ینطق عن الھوٰی ۱۲
(۳) ما ضلّ صاحبکم وما غوٰی - ۱۲

تا بدست آوری نبضِ کائنات — وا نمود اسرارِ تقویمِ حیات

از قبائے لالہ ہائے ایں چمن — پاک شست آلودگیہائے کہن

در جہاں وابستۂ دینش حیات — نیست ممکن جز بآئینش حیات

اے کہ می داری کتابش در بغل — تیز تر نہ پا بہ میدانِ عمل

فکرِ انساں بت پرستے بتگرے — ہر زماں در جستجوے پیکرے

باز طرحِ آذری انداخت است — تازہ تر پروردگارے ساخت است

کاید از خوں ریختن اندر طرب — نامِ او رنگ است ہم ملک و نسب

آدمیت کشتہ شد چوں گوسفند — پیشِ پاے ایں بتِ نا ارجمند

اے کہ خوردستی ز میناے خلیلؑ — گرمیٔ خونت ز صہباے خلیلؑ

بر سرِ ایں باطلِ حق پیرہن — تیغِ لَا مَوْجُودَ اِلَّا هُو بزن

جلوہ در تاریکیٔ ایّام کن (۱) — آنچہ بر تو کامل آمد عام کن

---

(۱) الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی۔

لرزم از شرم تو چون روز شمار　　پرسدت آن آبروی روزگار

حرف حق از حضرت ما برده‌ئی

پس چرا با دیگران نسپرده‌ئی

## در معنی اینکه توسیع حیات ملیه از تسخیر قوای نظام عالم است

ای که با نادیده پیمان بسته‌ئی　　همچو سیل از قید ساحل رسته‌ئی

چون نهال از خاک این گلزار خیز　　دل بغائب بند و با حاضر ستیز

هستی حاضر کند تفسیر غیب　　می‌شود دیباچهٔ تسخیر غیب

ماسوا از بهر تسخیر است و بس　　سینهٔ او عرضهٔ تیر است و بس

از کن حق ماسوا شد آشکار　　تا شود پیکان تو سندان گذار

رشتهٔ باید گره اندر گره　　تا شود لطف کشودن را فره

(۱) عرضہ: نشانہ — (۲) فرہ: بیش۔

غنچهٔ؟ از خود چمن تعمیر کن — شبنمی؟ خورشید را تسخیر کن

از تو می آید اگر کارِ شگرف — از دمے گرمے گداز این شیر برف

هر که محسوسات را تسخیر کرد — عالمے از ذرّهٔ تعمیر کرد

آنکه تیرش قدسیاں را سینه خست — اوّل آدم را سرِ فتراک بست

عقدهٔ محسوس را اوّل کشود — همت از تسخیرِ موجود آزمود

کوه و صحرا دشت و دریا بحر و بر — تختهٔ تعلیمِ اربابِ نظر

اے که از تاثیرِ افیون خفتهٔ — عالمِ اسباب را دوں گفتهٔ

خیز و وا کن دیدهٔ مخمور را — دوں مخواں این عالمِ مجبور را

غایتش توسیعِ ذاتِ مسلم است — امتحانِ ممکناتِ مسلم است

می زند شمشیرِ دوراں بر تنت — تا ببینی هست خوں اندر تنت

سینه را از سنگِ ره ریش کن — امتحانِ استخوانِ خویش کن

حق جهاں را قسمتِ نیکاں شمرد — جلوه اش با دیدهٔ مومن سپرد

کارواں را رہگذار ہست ایں جہاں　　نقدِ مومن را عیار ہست ایں جہاں

گیر او را تا نہ او گیرد ترا

ہمچو مے اندر سبو گیرد ترا

دُلدلِ اندیشہ ات طوطی پرست　　آں کہ گامش آسمان پہنا پر ہست

احتیاجِ زندگی میراندش　　بر زمیں گردوں سپر گرداندش

تا ز تسخیرِ قوائے ایں نظام　　ذو فنونیہائے تو گردد تمام

نائبِ حق در جہاں آدم شود　　بر عناصر حکمِ او محکم شود

تنگی ات پہنا پذیرد در جہاں　　(۱) کارِ تو اندام گیرد در جہاں

خویش را بر پشتِ باد اسوار کن　　یعنی ایں جمّازہ را مہار کن

دست رنگیں کن ز خونِ کوہسار　　جوئے آبِ گوہر از دریا برآر

صد جہاں در یک فضا پوشیدہ اند　　مہرہا در ذرہ ہا پوشیدہ اند

(۱) اندام گرفتن کار یعنی آراستہ شدن کار - ۱۲

از شعاعش دیده کن نادیده را — وانما اسرارِ نافهمیده را

تابش از خورشیدِ عالمتاب گیر — برقِ طاق افروز از سیلاب گیر

ثابت و سیّارۂ گردون وطن — آن خداوندانِ اقوامِ کهن

این همه اے خواجه آغوشِ تو اند (۱) — (۲) پیش خیز و حلقه در گوشِ تو اند

جستجو را محکم از تدبیر کن — انفس و آفاق را تسخیر کن

چشمِ خود بکشا و در اشیا نگر — نشّہ زیرِ پردۂ صهبا نگر

تا نصیب از حکمتِ اشیا برد — ناتوان باج از توانایان خورد

صورتِ هستی ز معنی ساده نیست — این کهن ساز از نوا افتاده نیست

برق آهنگ است هشیارش زنند — خویش را چون زخمه بر تارش زنند

تو که مقصودِ خطابِ انظری — پس چرا این راه چون کوران بری

قطرۂ کز خود فروزی محرم است — باده اندر تاک و بر گل شبنم است

(۱) آغوش: لونڈی کنیز ۱۲ — (۲) پیش خیز: خدمتگار ۱۲ —

چوں بدریا در رود گوہر شود | جوہرش تابندہ چوں اختر شود

چوں صبا بر صورتِ گلہا تند | غوطہ اندر معنئ گلزار زند

آنکہ بر اشیا کمند انداخت است | مرکب از برق و حرارت ساخت است

حرف چوں طائر بہ پرواز آورد (۱) | نغمہ را بے زخمہ از ساز آورد

اے خرت لنگ از رہِ ہموارِ زیست | غافل از ہنگامۂ پیکارِ زیست

ہمرہانت پے بہ منزل بردہ اند | لیلئ معنی ز محمل بردہ اند

تو بصحرا مثلِ قیس آوارۂ | خستۂ واماندۂ بیچارۂ

علمِ اسما (۲) اعتبارِ آدم است
حکمتِ اشیا حصارِ آدم است

---

(۱) مرزا غالب بہ تغیرِ الفاظ ۱۲ – (۲) و علّم آدم الاسماء

## در معنی اینکه کمال حیات ملیه این است که ملت مثل فرد احساس خودی پیدا کند و تولید و تکمیل این احساس از ضبط روایات ملیه ممکن گردد

کودکی را دیدی ای بالغ نظر
کو بود از معنی خود بی‌خبر

ناشناس دور و نزدیک آنچنان
ماه را خواهد که برگیرد عنان

از همه بیگانه آن عالم پرست
گریه مست و شیر مست و خواب مست

زیر و بم را گوش او درگیر نیست
نغمه‌اش جز شورش زنجیر نیست

ساده و دوشیزه افکارش هنوز
چون گهر پاکیزه گفتارش هنوز

جستجو سرمایهٔ پندار او
از چرا چون کی کجا گفتار او

نقش گیرِ این و آن اندیشہ‌اش / غیر جوئی غیر بینی پیشہ‌اش

چشمش از دنبال اگر گیرد کسے / جانِ او آشفتہ می گردد بسے

فکر خاشش در ہوائے روزگار / پرکشا مانندِ بازِ نو شکار

در پئے نخچیرہا بگذاردش / باز سوئے خویشتن می آردش

تا ز آتشگیریِ افکارِ او (۱) / گل فشاند زرچکِ پندارِ او

چشمِ گیرایش فتد بر خویشتن / دستکے بر سینہ می گوید کہ "من"

یاد او با خود شناسایش کند / حفظِ ربطِ دوش و فردایش کند

سفتہ ایامش درین تارِ زراند / ہیچ گوہر از پئے یک دیگراند

گرچہ ہر دم کاہد افزاید گلش / "من ہمانستم کہ بودم" در دلش

این "من" نوزادہ آغازِ حیات

نغمۂ بیداریِ سازِ حیات

---

(۱) زرچک: ایک قسم کی آتشبازی جسے ہندی میں پھلجھڑی کہتے ہیں ۱۲

ملّتِ نوزاده مثلِ طفلک است ‏ ‏ ‏ طفلکی کو در کنارِ مادر است

طفلکی از خویشتن ناآگهی ‏ ‏ ‏ گوهرِ آلودۂ خاکِ رهی

بسته با امروزِ او فرداش نیست ‏ ‏ ‏ حلقه‌های روز و شب در پاش نیست

چشمِ هستی را مثالِ مردم است ‏ ‏ ‏ غیر را بیننده و از خود گم است

صد گره از رشتۂ خود وا کند ‏ ‏ ‏ تا سرِ تارِ خودی پیدا کند

گرم چون افتد بکارِ روزگار ‏ ‏ ‏ این شعورِ تازه گردد پایدار

نقشها بردارد و اندازد او ‏ ‏ ‏ سرگذشتِ خویش را می‌سازد او

فرد چون پیوندِ ایامش گسیخت ‏ ‏ ‏ شانۂ ادراکِ او دندانه ریخت

قوم روشن از سوادِ سرگذشت ‏ ‏ ‏ خودشناس آمد ز یادِ سرگذشت

سرگذشتِ او گر از یادش رود ‏ ‏ ‏ باز اندر نیستی گم می‌شود

نسخۂ بودِ ترا ای هوشمند ‏ ‏ ‏ ربطِ ایام آمده شیرازه بند

ربطِ ایام است ما را پیرهن ‏ ‏ ‏ سوزنش حفظِ روایاتِ کهن

چیست تاریخ اے ز خود بیگانۂ — داستانے قصّۂ افسانۂ؟

این ترا از خویشتن آگہ کند — آشنائے کار و مردِ رہ کند

روح را سرمایۂ تاب است این — جسمِ ملّت را چو اعصاب است این

ہمچو خنجر بر فسانت می زند — باز بر روے جہانت می زند

وہ چہ سازِ جان نگار و دلپذیر — نغمہ ہاے رفتہ در تارش اسیر

شعلۂ افسردہ در سوزش نگر — دوش در آغوشِ امروزش نگر

شمعِ او بختِ امم را کوکب است — روشن از وے امشب و ہم دیشب است

چشمِ پُرکارے کہ بیند رفتہ را — پیشِ تو باز آفریند رفتہ را

بادۂ صد سالہ در مینائے او — مستیٔ پارینہ در صہبائے او

صید گیرے کو بدام اندر کشید — طائرے کز بوستانِ ما پرید

ضبط کن تاریخ را پایندہ شو — از نفسہاے رمیدہ زندہ شو

دوش را پیوند با امروز کن — زندگی را مرغِ دست آموز کن

رشتهٔ ایام را آور بدست — ورنه گردی روزکور و شب پرست
سر زند از ماضی تو حالِ تو — خیزد از حالِ تو استقبالِ تو
مشکن ار خواهی حیاتِ لازوال — رشتهٔ ماضی ز استقبال و حال
موجِ ادراکِ تسلسل زندگی است
می کشان را شورِ قلقل زندگی است

---

## در معنی این که بقائے نوع از امومت است و حفظ و احترامِ امومت اصلِ اسلام است

نغمه خیزد از زخمهٔ زن سازِ مرد — از نیازِ او دوبالا نازِ مرد
پوششِ عریانیٔ مردان زن است (۱) — حسنِ دلجو عشق را پیراهن است

(۱) هن لباس لکم (آیه شریفه)

عشقِ حق پروردهٔ آغوشِ او ‏ ‏ ‏ ‏ این نوا از زخمهٔ خاموشِ او

آنکه نازد بر وجودش کائنات (۱) ‏ ‏ ‏ ‏ ذکرِ او فرمود با طیب و صلوٰة

مسلمی کو را پرستاری شمرد ‏ ‏ ‏ ‏ بهره از حکمتِ قرآن نبرد

نیک اگر بینی امومت رحمت است ‏ ‏ ‏ ‏ زانکه او را با نبوّت نسبت است

شفقتِ او شفقتِ پیغمبر است ‏ ‏ ‏ ‏ سیرتِ اقوام را صورتگر است

از امومت پخته‌تر تعمیرِ ما ‏ ‏ ‏ ‏ در خطِ سیمای او تقدیرِ ما

هست اگر فرهنگِ تو معنی رسی ‏ ‏ ‏ ‏ حرفِ اُمت نکته‌ها دارد بسی

گفت آن مقصودِ حرفِ کُن فکان ‏ ‏ ‏ ‏ زیرِ پای اُمّهات آمد جنان

ملّت از تکریمِ ارحام است و بس ‏ ‏ ‏ ‏ ورنه کارِ زندگی خام است و بس

از امومت گرمِ رفتارِ حیات ‏ ‏ ‏ ‏ از امومت کشفِ اسرارِ حیات

از امومت پیچ و تابِ جوی ما ‏ ‏ ‏ ‏ موج و گرداب و حبابِ جوی ما

---

(۱) حدیثِ مشهور ۱۲

آں رخِ رستاق نژادے جاہلے (۱)(۲)(۳) پست بالاے سطبرے بدگلے

ناتراشے پرورشں نادادۂ کم نگاہے کم زبانے سادۂ

دل ز آلامِ امومت کردہ خوں گردِ چشمش حلقہ ہاے نیلگوں

ملت ار گیرد ز آغوشش بدست یک مسلمانِ غیور و حق پرست

ہستیٔ ما محکم از آلامِ اوست صبحِ ما عالم فروز از شامِ اوست

واں تہی آغوشِ نازک پیکرے خانہ پرورد نگاہش محشرے

فکرِ او از تابِ مغرب روشن است ظاہرش زن باطنِ او نازن است

بند ہاے ملتِ بیضا گسیخت تا ز چشمش عشوہ ہا حل کردہ ریخت

شوخ چشم و فتنہ زا آزاد بیش از حیا نا آشنا آزاد کیش

علمِ او بارِ امومت بر نتافت بر سرِ شامش یکے اختر نتافت

ایں گل از بستانِ ما نا رستہ بہ

داغش از دامانِ ملت شستہ بہ

لالۂ گویاں چو انجم بے شمار — بستہ چشم اندر ظلام روزگار

پا نبردہ از عدم بیروں ہنوز — از سوادِ کیف و کم بیروں ہنوز

مضمر اندر ظلمتِ موجودِ ما — آں تجلّی ہاے نامشہودِ ما

شبنمے بر برگِ گل نہ نشستہ — غنچہ ہاے از صبا ناخستہ

بردمد ایں لالہ زارِ ممکنات — از خیابانِ ریاضِ اُمّہات

قوم را سرمایہ اے صاحب نظر — نیست از نقد و قماش و سیم و زر

مالِ او فرزند ہاے تندرست — تر دماغ و سخت کوش و چاق و چست

حافظِ رمزِ اخوّت مادراں
قوّتِ قرآن و ملّت مادراں

# در معنی این که سیّدۃ النسا فاطمۃ الزہراؓ اسوۂ کاملہ ایست

## برائے نساءِ اسلام

مریمؑ از یک نسبتِ عیسیٰؑ عزیز — از سہ نسبت حضرتِ زہراؓ عزیز

نورِ چشمِ رحمۃ للعالمینؐ — آں امامِ اولین و آخرین

آں کہ جاں در پیکرِ گیتی دمید — روزگارِ تازہ آئیں آفرید

بانوے آں تاجدارِ ہَل اَتٰی — مرتضےٰ مشکل کشا شیرِ خدا

پادشاہ و کلبۂ ایوانِ او — یک حسام و یک زرہ سامانِ او

مادرِ آں مرکزِ پرکارِ عشق — مادرِ آں کارواں سالارِ عشق

آں یکے شمعِ شبستانِ حرم — حافظِ جمعیتِ خیرؐ الامم

تا نشیند آتشِ پیکار و کیں — پشتِ پا زد بر سرِ تاج و نگیں

واں دگر مولائے ابرارِ جہاں — قوّتِ بازوئے احرارِ جہاں

در نوائے زندگی سوز از حسینؓ — اہلِ حق حرّیت آموز از حسینؓ

سیرتِ فرزندہا از اُمّہات — جوہرِ صدق و صفا از اُمّہات

مزرعِ تسلیم را حاصل بتولؓ — مادراں را اسوۂ کامل بتولؓ

بہرِ محتاجے دلش آں گونہ سوخت — با یہودے چادرِ خود را فروخت

نوری و ہم آتشی فرمانبرش — گُم رضایش در رضائے شوہرش

آں ادب پروردۂ صبر و رضا — آسیا گردان و لب قرآں سرا

گریہ ہائے او ز بالیں بے نیاز — گوہر افشاندے بدامانِ نماز

اشکِ او برچید جبریل از زمیں — ہمچو شبنم ریخت بر عرشِ بریں

رشتۂ آئینِ حق زنجیرِ پاست — پاسِ فرمانِ جنابِ مصطفےٰ است

ورنہ گردِ تربتش گردیدمے
سجدہ ہا بر خاکِ او پاشیدمے

# خطاب بہ مخدّراتِ اسلام

ای ردایت پردۂ ناموسِ ما (۱) تابِ تو سرمایۂ فانوسِ ما

طینتِ پاکِ تو ما را رحمت است قوّتِ دین و اساسِ ملّت است

کودکِ ما چون لب از شیرِ تو شست لا الٰہ آموختی او را نخست

می تراشد مہرِ تو اطوارِ ما فکرِ ما گفتارِ ما کردارِ ما

برقِ ما کو در سحابت آرمید بر جبل رخشید و در صحرا تپید

ای امینِ نعمتِ آئینِ حق در نفسہائے تو سوزِ دینِ حق

دورِ حاضر تر فروش و پُرفن است کاروانش نقدِ دین را رہزن است

کور و یزدان ناشناس ادراکِ او ناکسان زنجیریِ پیچاکِ او

چشمِ او بیباک و ناپرواستی پنجۂ مژگانِ او گیراستی

(۱) ردا: چادر ۱۲

صید او آزاد خواند خویش را — کشتهٔ او زنده داند خویش را

آب بندِ نخلِ جمعیت توئی — حافظِ سرمایهٔ ملّت توئی

از سرِ سود و زیاں سودا مزن — گام جز بر جادهٔ آبا مزن

ہوشیار از دستبردِ روزگار — گیر فرزندانِ خود را در کنار

این چمن زاداں کہ پر نکشادہ اند — ز آشیانِ خویش دور افتادہ اند

فطرتِ تو جذبہ ہا دارد بلند — چشمِ ہوش از اسوہ^(۱) زہرا رضؓ مبند

تا حسینےؓ شاخِ تو بار آورد

موسمِ پیشیں بگلزار آورد

---

(۱) اسوہ : نمونہ ۱۲

# خلاصۂ مطالبِ مثنوی

## در تفسیرِ سورۂ اخلاص

## قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ

من شبے صدّیق رضؓ را دیدم بخواب
گل زخاکِ راہِ او چیدم بخواب

آں اَمَنَّ النَّاس بر مولائے ما (۱)
آں کلیمِ اوّلِ سینائے ما

ہمتِ او کشتِ ملّت را چو ابر
ثانیٔ اسلام و غار و بدر و قبر

گفتمش اے خاصۂ خاصانِ عشق
عشقِ تو سرِ مطلعِ دیوانِ عشق

(۱) اَمَنَّ النَّاسِ عَلَیَّ فِیْ صُحْبَتِہٖ وَمَالِہٖ اَبُوْبَکْرٍ (حدیث)

پخته از دستت اساسِ کارِ ما — چارهٔ فرما پیِ آزارِ ما

گفت تا کے در ہوس گردی اسیر — آب و تاب از سورهٔ اخلاص گیر

اینکه در صد سینه پیچد یک نفس — سِرّے از اسرارِ توحید است و بس

رنگِ او برکن مثالِ او شوی — در جہاں عکسِ جمالِ او شوی

آنکه نامِ تو مسلماں کرده است — از دوئی سوئے یکی آورده است

خویشتن را ترک و افغاں خوانده — وائے بر تو آنچه بودی مانده

وارہاں نامیده را از نامہا — ساز با خُم در گذر از جامہا

اے که تو رسوائے نام افتاده — از درختِ خویش خام افتاده

با یکی ساز از دوئی بردار رخت — وحدتِ خود را مگرداں لخت لخت

اے پرستارِ یکی گر تو توئی — تا کجا باشی سبق خوانِ دوئی

تو درِ خود را بخود پوشیده (۱) — در دل آور آنچه بر لب چیده

(۱) پوشیدن بمعنی بستن ۱۲

صد ملل از ملّتے انگیختی
بر حصارِ خود شبیخوں ریختی

یک شو و توحید را مشہود کن
غائبش را از عمل موجود کن

لذتِ ایماں فزاید در عمل
مردہ آں ایماں کہ ناید در عمل

## اَللّٰہُ الصَّمَد

گر بہ اللہ الصمد دل بستۂ
از حدِ اسباب بیروں جستۂ

بندۂ حق بندۂ اسباب نیست
زندگانی گردشِ دولاب نیست

مسلم استی بے نیاز از غیر شو
اہلِ عالم را سراپا خیر شو

پیشِ منعم شکوۂ گردوں مکن
دستِ خویش از آستیں بیروں مکن

چوں علیؓ در ساز با نانِ شعیر
گردنِ مرحب شکن خیبر بگیر

منت از اہلِ کرم بردن چرا
نشترِ لا و نعم خوردن چرا

رزقِ خود را از کفِ دوناں مگیر　　یوسف استی خویش را ارزاں مگیر

گرچہ باشی مور و ہم بے بال و پر　　حاجتے پیشِ سلیمانے مبر

راہ دشوار است ساماں کم بگیر　　در جہاں آزاد زی آزاد میر

سبحۂ اَقْلِلْ مِنَ الدُّنْیَا شمار (۱)　　از تَعِشْ حُرًّا شوی سرمایہ دار

تا توانی کیمیا شو گل مشو　　در جہاں منعم شو و سائل مشو

اے شناسائے مقامِ بو علیؒ　　جرعۂ آرم ز جامِ بو علیؒ

پشت پا زن تختِ کیکاوس را　　سر بدہ از کف مدہ ناموس را

خود بخود گردد درِ میخانہ باز

بر تہی پیمانگانِ بے نیاز

قایدِ اسلامیاں ہاروں رشید　　آنکہ نقفور آبِ تیغِ او چشید

(۱) اَقْلِلْ مِنَ الدُّنْیَا تَعِشْ حُرًّا (قولِ فاروقؓ)

(۲) نقفور: رومی پادشاہ جس کو ہاروں نے متعدد بار شکست دی۔

گفت مالک رضؓ را کہ اے مولائے قوم ‌ ‌ روشن از خاکِ درت سیمائے قوم

اے نوا پردازِ گلزارِ حدیث ‌ ‌ از تو خواہم درسِ اسرارِ حدیث

لعل تا کے پردہ بند اندر یمن ‌ ‌ خیز و در دار الخلافت خیمہ زن

اے خوشا تابانیٔ روزِ عراق ‌ ‌ اے خوشا حسنِ نظر سوزِ عراق

می چکد آبِ خضر از تاکِ او ‌ ‌ مرہمِ زخمِ مسیحا خاکِ او

گفت مالک رضؓ مصطفےٰ را چاکرم ‌ ‌ نیست جز سودائے او اندر سرم

من کہ باشم بستۂ فتراکِ او ‌ ‌ بر نخیزم از حریمِ پاکِ او

زندہ از تقبیلِ خاکِ یثربم ‌ ‌ خوشتر از روزِ عراق آمد شبم

عشق می گوید کہ فرمانم پذیر ‌ ‌ پادشاہاں را بخدمت ہم مگیر

تو ہمی خواہی مرا آقا شوی ‌ ‌ بندۂ آزادہ را مولا شوی

بہرِ تعلیمِ تو آیم بر درت ‌ ‌ خادمِ ملت نگردد چاکرت

بہرہ خواہی اگر از علمِ دیں ‌ ‌ در میانِ حلقۂ درسم نشیں

بی نیازی نازها دارد بسی

نازِ او اندازها دارد بسی

| | |
|---|---|
| بی نیازی رنگِ حق پوشیدن است | رنگِ غیر از پیرهن شوئیدن است |
| علمِ غیر آموختی اندوختی | روی خویش از غازه‌اش افروختی |
| ارجمندی از شعارش می بری | من ندانم تو توئی یا دیگری |
| از نسیمش خاکِ تو خاموش گشت | وز گل و ریحان تهی آغوش گشت |
| کشتِ خود از دستِ خود ویران مکن | از سحابش گدیهٔ باران مکن |
| عقلِ تو زنجیریِ افکارِ غیر | در گلوی تو نفس از تارِ غیر |
| بر زبانت گفتگوها مستعار | در دلِ تو آرزوها مستعار |
| قمریانت را نواها خواسته | سروهایت را قباها خواسته |
| باده می گیری بجام از دیگران | جام هم گیری بوام از دیگران |
| آن نگاهش سرِّ ما زاغَ البصر (۱) | سوی قومِ خویش باز آید اگر |

(۱) مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰی (آیہ شریفہ)

می شناسد شمعِ او پروانه را ‏ نیک داند خویش و هم بیگانه را

"لستَ منّی" گویدت مولائے ما

وائے ما اے وائے ما اے وائے ما

زندگانی مثلِ انجم تا کجا ‏ هستیٔ خود در سحر گم تا کجا

ریوے از صبحِ دروغے خوردهٔ ‏ رخت از پهنائے گردوں بُردهٔ

آفتاب استی یکے در خود نگر ‏ از نجومِ دیگراں تابے مخر

بر دلِ خود نقشِ غیر انداختی ‏ خاک بُردی کیمیا در باختی

تا کجا رخشی ز تابِ دیگراں ‏ سر سبک ساز از شرابِ دیگراں

تا کجا طوفِ چراغِ محفلے ‏ ز آتشِ خود سوز اگر داری دلے

چوں نظر در پرده هائے خویش باش ‏ می تپو اما بجائے خویش باش

در جهاں مثلِ حباب اے هوشمند ‏ راهِ خلوت خانه بر اغیار بند

(۱) لستَ منّی ۔ یعنی تو میری قوم سے نہیں ہے ۱۲ ۔ (۲) ریو : فریب ۱۲

فرد فرد آمد کہ خود را واشناخت — قوم قوم آمد کہ جز با خود نساخت

از پیامِ مصطفیٰ آگاہ شو

فارغ از اربابِ دون اللہ شو

## لم یلد و لم یولد

قومِ تو از رنگ و خوں بالاتر است — قیمتِ یک اسودش صد احمر است

قطرۂ آبِ وضوئے قنبرے — در بہا برتر ز خونِ قیصرے

فارغ از باب و ام و اعمام باش (۱) — ہمچو سلماں زادۂ اسلام باش

نکتۂ اے ہمدمِ فرزانہ بیں (۲) — شہد را در خانہ ہائے لانہ بیں

قطرۂ از لالۂ حمراستے — قطرۂ از نرگسِ شہلاستے

ایں نمی گوید کہ من از عبہرم (۳) — آں نمی گوید من از نیلوفرم

(۱) سلمان فارسیؓ سے لوگوں نے ان کا شجرۂ نسب دریافت کیا۔ انہوں نے جواب دیا "سلمان ابنِ اسلام"

(۲) لانہ۔ شہد کا چھتہ ۱۲ — (۳) عبہر۔ نرگس ۱۲ —

ملتِ ما شانِ ابراہیمی است (۱) شہدِ ما ایمانِ ابراہیمی است

گر نسب را جزوِ ملت کردۂ رخنہ در کارِ اخوت کردۂ

در زمینِ ما نگیرد ریشہ ات
ہست نامسلم ہنوز اندیشہ ات

ابنِ مسعودؓ آں چراغ افروزِ عشق جسم و جانِ او سراپا سوزِ عشق

سوخت از مرگِ برادر سینہ اش آب گردید از گداز آئینہ اش

گریہ ہائے خویش را پایاں ندید در غمش چوں مادراں شیون کشید

"اے دریغا آں سبق خوانِ نیاز یارِ من اندر دبستانِ نیاز"

"آہ آں سروِ سہی بالائے من در رہِ عشقِ نبیؐ ہمپائے من"

"حیف او محرومِ دربارِ نبیؐ
چشمِ من روشن ز دیدارِ نبیؐ"

(۱) شان: شہد کا چھتہ ۱۲

نیست از روم و عرب پیوندِ ما — نیست پابندِ نسب پیوندِ ما

دل به محبوبِ حجازی بسته‌ایم — زین جهت با یکدگر پیوسته‌ایم

رشتهٔ ما یک تولّایش بس است — چشمِ ما را کیفِ صهبایش بس است

مستیِ او تا بخونِ ما دوید — کهنه را آتش زد و نو آفرید

عشقِ او سرمایهٔ جمعیت است — همچو خون اندر عروقِ ملّت است

عشق در جان و نسب در پیکر است — رشتهٔ عشق از نسب محکم‌تر است

عشق ورزی از نسب باید گذشت — هم ز ایران و عرب باید گذشت

امّتِ او مثلِ او نورِ حق است — هستیِ ما از وجودش مشتق است

"نورِ حق را کس نجوید زاد و بود — خلعتِ حق را چه حاجت تار و پود"

هر که پا در بندِ اقلیم و جد است

بے خبر از لَمْ یَلِدْ لَمْ یُولَدْ است

# وَلَمْ يَكُن لَّهُ كُفُوًا اَحَدٌ

مسلمِ چشم از جہاں بربستہ چیست؟ — فطرتِ این دل بحق پیوستہ چیست؟

لالہ کو بر سرِ کوہے دمید — گوشۂ دامانِ گلچینے ندید

آتشِ او شعلہ گیرد بہ بر — از نفسہائے نخستینِ سحر

آسماں ز آغوشِ خود نگذاردش — کوکبِ واماندہ پنداردش

بوسدش اوّل شعاعِ آفتاب

شبنم از چشمش بشوید گردِ خواب

رشتہ با لَمْ يَكُنْ باید قوی — تا تو در اقوام بےہمتا شوی

آنکہ ذاتش واحد است و لاشریک — بندہ اش ہم در نسازد با شریک

مومنِ بالائے ہر بالاترے — غیرتِ او برنتابد ہمسرے

خرقۂ لَا تَحْزَنُوا اندر برش (۱) — اَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ تاجے بر سرش

(۱) وَلَا تَهِنُوْا وَلَا تَحْزَنُوْا وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ الخ (آیۂ شریفہ)

می کشد بارِ دو عالم دوشِ او | بحر و بر پروردهٔ آغوشِ او
---|---
بر غوِ تندر مدام افگنده گوش (۱) | برق اگر ریزد همی گیرد بدوش
پیشِ باطل تیغ و پیشِ حق سپر | امر و نهیِ او عیارِ خیر و شر
در گره صد شعله دارد اخگرش | زندگی گیرد کمال از جوهرش
در فضاے این جهانِ های و هو | نغمه پیدا نیست جز تکبیرِ او
عفو و عدل و بذل و احسانش عظیم | هم بقهر اندر مزاجِ او کریم
سازِ او در بزم ها خاطر نواز | سوزِ او در رزم ها آهن گداز
در گلستان با عنادل هم صفیر | در بیابان جرّه بازِ صید گیر
زیرِ گردون می نیاساید دلش | بر فلک گیرد قرار آب و گلش
طائرش منقار بر اختر زند | آن سوے این کهنه چنبر پر زند
تو به پروازے پرے نکشوده | کرمکِ استی زیرِ خاک آسوده

(۱) غوِ تندر: بجلی کی کڑک ۱۲

خوار از مہجوری قرآں شدی　　شکوہ سنجِ گردشِ دوراں شدی

اے چو شبنم بر زمیں افتندۂ　　در بغل داری کتابِ زندۂ

تا کجا در خاک می گیری وطن

رخت بردار و سرِ گردوں فگن

---

## عرضِ حالِ مصنّف بحضورِ رحمۃ للعالمینؐ

اے ظہورِ تو شبابِ زندگی　　جلوہ ات تعبیرِ خوابِ زندگی

اے زمیں از بارگاہت ارجمند　　آسماں از بوسۂ بامت بلند

شش جہت روشن ز تابِ روے تو　　ترک و تاجیک و عرب ہندوے تو

از تو بالا پایۂ ایں کائنات　　فقرِ تو سرمایۂ ایں کائنات

در جہاں شمعِ حیات افروختی　　بندگاں را خواجگی آموختی

بے نوا از نابودمندیہا مخجل — پیکرانِ این سرائے آب و گل

تا دمِ تو آتشے از گل کشود — تودہ ہائے خاک را آدم نمود

ذرّہ دامن گیرِ مہر و ماہ شد — یعنی از نیروے خویش آگاہ شد

تا مرا افتاد بر رویت نظر — از اب و ام گشتہٴ محبوب تر

عشق در من آتشے افروخت است — فرصتش بادا کہ جانم سوخت است

نالہٴ مانندِ نَے سامانِ من — آن چراغِ خانہٴ ویرانِ من

از غمِ پنہان نگفتن مشکل است — بادہ در مینا نہفتن مشکل است

مسلم از سرِّ نبیؐ بیگانہ شد — باز این بیت الحرم بتخانہ شد

از منات و لات و عزّٰی و ہبل — ہر یکے دارد بُتے اندر بغل

شیخِ ما از برہمن کافر تر است — زانکہ او را سومنات اندر سر است

رختِ ہستی از عرب برچیدہٴ — در خمستانِ عجم خوابیدہٴ

شل ز برفابِ عجم اعضائے او — سرد تر از اشکِ او صہبائے او

همچو کافر از اجل ترسندهٔ | سینه اش فارغ ز قلب زندهٔ

نعش اش از پیش طبیبان برده ام | در حضورِ مصطفیٰ آورده ام

مرده بود از آبِ حیوان گفتمش | سرّے از اسرارِ قرآں گفتمش

داستانے گفتم از یارانِ نجد | نکہتے آوردم از بستانِ نجد

محفل از شمعِ نوا افروختم | قوم را رمزِ حیات آموختم

گفت بر ما بند د افسونِ فرنگ | هست غوغایش ز تار (۱) قانونِ فرنگ

اے بصیری را ردا بخشندهٔ | بربطِ سلما مرا بخشندهٔ (۲)

ذوقِ حق ده این خطا اندیش را | اینکه نشناسد متاعِ خویش را

گر دلم آئینهٔ بے جوهر است | ور بحرفم غیرِ قرآں مضمر است

اے فروغت صبحِ اعصار و دهور | چشمِ تو بینندهٔ ما فی الصّدور

(۱) قانون: ایک قسم کا ساز ۔۱۲۔ (۲) بصیری مصنف قصیدۂ بُردہ جس نے عالم رؤیا میں نبی کریم کو اپنا مشہور قصیدہ (امن تذکر جیران بذی سلم الخ) سنایا۔ حضور نے اس کے صلے میں خوش نصیب بصیری کو اپنی چادر مطہر عطا فرمائی ۔۱۲

پردۂ ناموسِ فکرم چاک کن — ایں خیاباں را ز خارم پاک کن

تنگ کن رختِ حیات اندر برم — اہلِ ملّت را نگہدار از شرم

سبز کشتِ نابسامانم مکن — بہرہ گیر از ابرِ نیسانم مکن

خشک گرداں بادہ در انگورِ من — زہر ریز اندر مئے کافورِ من

روزِ محشر خوار و رسوا کن مرا — بے نصیب از بوسۂ پا کن مرا

گر دُرِ اسرارِ قرآں سفتہ ام — با مسلماناں اگر حق گفتہ ام

اے کہ از احسانِ تو ناکس کس است — یک دعایت مزدِ گفتارم بس است

عرض کن پیشِ خدائے عزوجل — عشقِ من گردد ہم آغوشِ عمل

دولتِ جانِ حزیں بخشیدۂ — بہرۂ از علمِ دیں بخشیدۂ

در عمل پایندہ تر گرداں مرا
آبِ نیسانم گہر گرداں مرا

رختِ جاں تا در جہاں آوردہ ام — آرزوئے دیگرے پروردہ ام

هیچو دل در سینه‌ام آسوده است ‏ ‏ ‏ محرم از صبحِ حیاتم بوده است

از پدر تا نامِ تو آموختم ‏ ‏ ‏ آتشِ این آرزو افروختم

تا فلک دیرینه‌تر سازد مرا ‏ ‏ ‏ در قمارِ زندگی بازد مرا

آرزوئے من جوان تر می‌شود ‏ ‏ ‏ این کهن صهبا گران تر می‌شود

این تمنا زیرِ خاکم گوهر است ‏ ‏ ‏ در شبم تابِ همین یک اختر است

مدّتے با لاله رویان ساختم ‏ ‏ ‏ عشق با مرغوله مویان باختم

باده‌ها با ماه سیمایان زدم ‏ ‏ ‏ بر چراغِ عافیت دامان زدم

برقها رقصید گردِ حاصلم ‏ ‏ ‏ رهزنان بُردند کالائے دلم

این شراب از شیشهٔ جانم نریخت ‏ ‏ ‏ (۱) این زرِ سارا ز دامانم نریخت

عقلِ آذر پیشه‌ام زنّار بست ‏ ‏ ‏ نقشِ او در کشورِ جانم نشست

سالها بودم گرفتارِ شکے ‏ ‏ ‏ از دماغِ خشکِ من لاینفکے

(۱) سارا: خالص ۱۲—

حرفے از علم الیقین ناخواندۂ — درگمان آبادِ حکمت ماندۂ

ظلمتم از تابِ حق بیگانہ بود — شامم از نورِ شفق بیگانہ بود

این تمنا در دلم خوابیدہ ماند — در صدف مثلِ گہر پوشیدہ ماند

آخر از پیمانۂ چشمم چکید — در ضمیرِ من نواہا آفرید

اے ز یادِ غیرِ تو جانم تہی — بر لبش آرم اگر فرماں دہی

زندگی را از عمل ساماں نبود — پس مرا ایں آرزو شایاں نبود

شرم از اظہارِ او آید مرا — شفقتِ تو جرأت افزاید مرا

ہست شانِ رحمتت گیتی نواز — آرزو دارم کہ میرم در حجاز

مسلمے از ماسوا بیگانۂ — تاکجا زناریِ بتخانۂ

حیف چوں او را سر آید روزگار — پیکرش را دیر گیرد در کنار

از درت خیزد اگر اجزائے من — وائے امروزم خوشا فردائے من

فرخا شہرے کہ تو بودی در آں — اے خنک خاکے کہ آسودی در آں

"مسکن یار است و شہر شاہ من | پیش عاشق این بود حب الوطن"

کوکبم را دیدۂ بیدار بخش | مرقدے در سایۂ دیوار بخش

تا بیاساید دل بیتاب من | بستگی پیدا کند سیماب من

با فلک گویم کہ آرامم نگر

دیدۂ آغازم انجامم نگر"

---

(عبدالمجید پروین رقم لاہور)

کپور آرٹ پرنٹنگ ورکس ایبٹ روڈ لاہور میں باہتمام لالہ گوراندتہ کپور چھپی
اور جاوید منزل میو روڈ لاہور سے جاوید اقبال نے شائع کی